

Tijdspatronen van herbergbezoek in Hasselt en het prinsbisdom Luik (1500-1800)*

Johan Poukens

Op zondag 2 augustus 1711 kon men in de buurt van de Limburgse stad Hasselt een even voorspelbaar als herkenbaar tafereel gadeslaan dat het onderwerp van voorliggend artikel prachtig illustreert.¹ Op de ochtend van die bewuste dag was Dirk Hermans samen met zijn broer Antoon en met Gijs Hauben de tienden aan het binnenhalen. Toen ze met hun volgeladen wagen naar de stad terugkeerden, passeerden ze in de buurt van de Maastrichterpoort een herberg genaamd *De Drij Engelen*. Het zware werk in de ochtendzon zal hen ongetwijfeld dorstig hebben gemaakt, want ze besloten halt te houden om samen een pint te drinken. Nadat hun dorst gelest was, vertrokken Antoon en Gijs naar de stad om er de wagen uit te laden. Dirk bleef echter achter in de herberg om te drinken en te kletsen met de andere gasten. Hij moet het naar zijn zin gehad hebben, want toen Antoon en Gijs 's middags uitreden om een nieuwe lading graan binnen te halen, vonden ze hem terug op de plaats waar ze hem enkele uren eerder achtergelaten hadden. Dat hij intussen dronken was - en daardoor onbekwaam om nog verder te werken - was zeer tegen de zin van zijn broer, die hem aansprak op zijn gedrag.² Daarop replieeerde Robert Vannes, één van de andere gasten in *De Drij Engelen*, dat Antoon niet zo zwaar mocht tillen aan de uitspatting van zijn broer, hij had immers maar enkele potten gedronken. Maar Antoon hield voet bij stuk. Het dronken gedrag van Dirk terwijl de oogst binnengehaald moest worden kon voor hem niet door de beugel.³ De woordenwisseling liep uit de hand en na een achtervolging met paard en kar kwam het tot een handgemeen tussen beiden, waarbij Antoon gewond raakte aan het been.

Uit de woordenwisseling tussen Antoon Hermans en Robert Vannes blijken duidelijk tegengestelde meningen over het tijdsgebruik van Dirk Hermans. Voor Antoon ging werk voor op vrije tijd en ontspanning, zelfs op zondag. De hevige reactie van Robert en het feit dat *De Drij Engelen* en andere herbergen op zondag vol zaten, bewijst dat veel van zijn tijdgenoten er toen nog anders over dachten. Ook voor de Kerk was het ongeoorloofd te werken op zondag, maar zij had wel andere opvattingen over hoe die vrije tijd zinvol ingevuld moest worden. In de loop van de vroegmoderne tijd sloegen in heel Noordwest-Europa Kerk en elite de handen in elkaar om nieuwe gedragsnormen en omgangsvormen waarin zelfbeheersing

centraal stond, in te voeren.⁴ Daarin was geen plaats voor overdadige alcoholconsumptie, dagenlange danspartijen en ander uitbundig gedrag waar de bevolking zich bijvoorbeeld tijdens de kermis en het carnaval aan overgaf. Tegelijkertijd probeerde de overheid ook de arbeidsdiscipline te verbeteren. Om de industrialisatie kans op slagen te geven, hadden manufacturen en fabrieken geconcentreerde en gedisciplineerde arbeidskrachten nodig die nuchter en op tijd op het werk verschenen.⁵ Door de mechanisatie werd winst bovendien afhankelijk van de tijd die de machines in beweging bleven. Ook een verlening van de arbeidsduur drong zich dus op.⁶ De veranderende verhouding tussen gewerkte tijd en vrije tijd staat centraal in het werk van historicus Hans-Joachim Voth, die het tijdsgebruik in het verleden bestudeerde.⁷ Hij stelde vast dat het aantal gewerkte uren in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw toenam ten koste van het aantal feestdagen en de populaire *Saint Monday* waarbij men maandag in de herberg doorbracht in plaats van te werken.

Omdat de herberg geassocieerd werd met dronkenschap, geweld, ontucht en werkverzuim - excessen die niet langer getolereerd werden - was hij een belangrijk doelwit in het disciplineringsproces van de overheden. Tegelijkertijd stond de herberg centraal in het ontspanningsleven van de vroegmoderne mens.⁸ De alcoholische drank die er geschonken werd, bezorgde de gasten "de euforie van de geestenbeneveling, waarbij de beslommeringen van het leven voor enkele uren vergeten konden worden".⁹ Daarnaast bood de herberg zijn bezoekers ook een hele reeks mogelijkheden tot ontspanning die onder de noemer sociabiliteit gevat kunnen worden en die in essentie weinig verschillen van een hedendaags cafébezoek. Zo kon men er bijvoorbeeld zijn burens ontmoeten, een praatje maken met reizigers, de krant lezen of horen voorlezen, dansen op de viooldeuntjes van de speelman en spelletjes spelen. Sommige herbergiers organiseerden zelfs heuse schietcompetities voor hun gasten.¹⁰ Het grote verschil met vandaag is dat er buiten de herberg veel minder ontspanningsmogelijkheden voorhanden waren. En door de krappe behuizing en het bescheiden huisraad van veel gezinnen was ook thuisblijven een weinig aantrekkelijke optie.¹¹ Daarom speelde de herberg een belangrijke rol in het leven van de vroegmoderne mens. Robert Muchembled noemde haar zelfs "de draaispil van het maatschappelijke leven".¹² Dit vertaalde zich in een groot aantal herbergen. In 1763 telde Hasselt 34 herbergen of één per 139 inwoners, in 1796 waren er dat nog 32 of één per 186 inwoners.¹³

In dit artikel worden twee zaken onderzocht. In het eerste deel wordt nagegaan welke houding de lokale en de centrale overheid - de Hasseltse magistraat en de Luikse prins-bischof - aannamen ten opzichte van de ontspanning in de herberg. Daarbij wordt bijzondere aandacht besteed aan de talrijke ordonnanties waarin ze het tijdsgebruik van hun onderdanen probeerden te sturen door verplichte sluitingsmomenten voor de herbergen vast te leggen. Door uitvoerig aandacht te besteden aan de motieven die aan de grondslag van deze ordonnanties lagen, moet duidelijk worden in welke mate het hierboven beschreven disciplineringsproces doordrong tot het beleid in het prinsbisdom Luik en in Hasselt. Speelden religieuze motieven - de contrareformatie - bijvoorbeeld een doorslaggevende rol in het re-

guleren van het herbergbezoek in dit kerkelijke vorstendom? Waren andere motieven zoals de bescherming van de openbare orde en de bevordering van de arbeidsdiscipline even belangrijk? Waren er verschillen in de opvattingen en het handelen van de stedelijke en de centrale overheid? In dit deel komt daarnaast ook de vervolging van overtreders aan bod, want ook de mate waarin de wettelijke bepalingen toegepast werden zeggen veel over de houding van de overheid. Daarmee wordt de brug naar de praktijk van het herbergbezoek gemaakt. In het tweede deel wordt de norm aan de realiteit getoetst. Aan de hand van getuigenissen in gerechtelijke onderzoeken wordt nagegaan op welke dagen en op welk moment van de dag de inwoners van Hasselt zich tijdens de achttiende eeuw - toen het beschavings-offensief ook begon door te dringen tot de lagere regionen van de samenleving - ontspannen door de herberg te bezoeken. Zo moet duidelijk worden of de verhouding tussen gewerkte tijd en vrije tijd beantwoordde aan de verwachtingen van de beleidsmakers. Om tot een correcte beoordeling van de ontwikkelingen in Hasselt en het prinsbisdom te komen, zullen deze worden vergeleken met enerzijds het Heilig Roomse Rijk - de ruimere staatkundige constellatie waar het prinsbisdom Luik deel van uitmaakte - en anderzijds de Zuidelijke Nederlanden - waarmee de Nederlandse gewesten die eerst onder Spaans en later onder Oostenrijks bewind stonden bedoeld worden. In de Zuidelijke Nederlanden voerde de Oostenrijkse overheid in de tweede helft van de achttiende eeuw een economische politiek die gericht was op de bevordering van de binnenlandse industrie.

Het overheidsoptreden

De Hasselaren waren - in theorie althans - verplicht hun vrije tijd in te vullen binnen de wettelijke kaders die de centrale en de lokale overheid hadden uitgetekend. De prins-bisschop van Luik en de Hasseltse stadsmagistraat probeerden veelvuldig - en zoals in het volgende deel zal blijken ook vaak tevergeefs - het herbergbezoek en het alcoholverbruik op bepaalde tijdstippen aan banden te leggen door de openingsuren van de herbergen bij ordonnantie te bepalen. Ook tappen en drinken tijdens de religieuze diensten op zondag was verboden. Deze bepalingen golden echter niet voor vreemdelingen en reizigers. De prins-bisschoppen en de magistraat maakten steeds een uitzondering voor de “*buytenlieden*” of “*den reysenden man*”.¹⁴ Zij mochten te allen tijde aankloppen bij de herbergier om eten, drinken en onderdak.¹⁵ Deze uitzondering was waarschijnlijk niet alleen ingegeven door de christelijke plicht tot *hospitas*¹⁶, maar ook door praktische overwegingen. Als er voor hen geen afwijking op het sluitingsuur werd toegestaan, riskeerden reizigers overal gesloten deuren te vinden als ze na een lange dag onderweg en het vervullen van allerlei formaliteiten aan de stadspoorten op zoek gingen naar een maaltijd en een bed.¹⁷ Uit het lakse vervolgingsbeleid zal echter blijken dat er ook voor de Hasselaren *de facto* talrijke uitzonderingen gemaakt werden.

Zondagsrust

De prins-bisschoppen van Luik en de Hasseltse magistraat hebben de herbergiers en de bevolking er in de vroegmoderne tijd herhaaldelijk op gewezen dat het verboden was om te tappen tijdens de goddelijke diensten op zon- en feestdagen of zich op die momenten in de herberg te bevinden (zie tabellen één en twee). De eerste ordonnantie van deze soort werd aangetroffen in een ordonnantieregister van de magistraat. In 1518 bepaalde zij dat het volledig verboden was te tappen op Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Allerheiligen, alsook op alle feestdagen van Onze-Lieve-Vrouw. Daarnaast mocht er op de andere zon- en feestdagen niet getapt worden voordat de hoogmis gedaan was.¹⁸

De ordonnanties op de zondagsrust moeten begrepen worden in het kader van algemenere ordonnanties betreffende de zondagsheiliging. Volgens de *Privilegien statuyten ende reglementen der stadt Hasselt* moesten de burgers zich op zon- en feestdagen onthouden van alle “*slaavelijcke wercken*”.¹⁹ Nog volgens dezelfde *Privilegien* dienden “*de heylighe sondaeghen ende feestdaegen in alle heyligheyt, met een onergerlyck leven, gheviert ende ghecelebreert te worden*”. Men mocht zich voor het einde van de hoogmis dan ook niet in de herberg laten vinden.²⁰ Hieruit blijkt dat vrije tijd voor de Kerk in de eerste plaats heilige tijd was, bestemd om de burgers de mogelijkheid te bieden hun geloof te belijden. De burgers hadden dat echter niet meteen zo begrepen. Door het herbergbezoek tijdens de eredienst aan banden te leggen, probeerden de overheden het absentisme in de kerk tegen te gaan. Op zondag streeden herberg en Kerk met elkaar om de gunst van de bevolking.²¹ Zondag was immers - zoals in het volgende deel zal blijken - de populairste drinkdag van de week. Het bezoek aan de herberg was voor velen een aantrekkelijk alternatief voor het bijwonen van de erediensten. De Kerk kon echter geen concurrerende instituties die de aandacht afleiden van het evangelie naast zich dulden en samen met de lokale overheid probeerde de prins-bisschop met repressieve maatregelen het “*obstacle à la conversion des religionnaires*” dat de herberg was, uit de weg te ruimen.²² Voor de magistraat vormde de repressie van de reformatie een bijkomend motief om in het derde kwart van de zestiende eeuw in verschillende ordonnanties het herbergbezoek op zondag aan banden te leggen.

Het lijkt onwaarschijnlijk dat de ordonnantie uit 1518 al de repressie van de reformatie beoogde (Maarten Luther had zijn stellingen immers pas het jaar voordien op de deur van de slotkerk van Wittenberg genageld), maar de timing van de overige ordonnanties wijst wel in die richting. Vanaf 1551 werd het verbod op tappen en herbergbezoek tijdens de goddelijke diensten steeds opnieuw herhaald in ordonnanties met betrekking tot het sluitingsuur. Het strenge optreden van de magistraat in deze periode is waarschijnlijk te verklaren door het succes van de reformatie te Hasselt. In de tweede helft van de zestiende eeuw diende de herberg als uitvalsbasis voor de vreemdelingen die de reformatie predikten in het prinsbisdom Luik.²³ Ook in de Zuidelijke Nederlanden gebruikten hervormingsgezinde predikers de herberg als uitvalsbasis. De Antwerpse dichteres Anne Bijns stelde bijvoorbeeld tot haar verschrikking vast dat er “*scriftuere in de taverne wert gelesen, in deen hant*

devangelie, in dander den pot".²⁴ In Hasselt werden in de herberg van Aert Squaden in het begin van de jaren 1560 bijeenkomsten gehouden waarop een vreemdeling uit Sittard of Stein de Bijbel uitlegde aan de Hasselaren.²⁵ In 1567 werden er voorafgaand aan de Beeldenstorm in de herbergen van Diederick Coomans en Aert Goessens protestantse liederen gezongen. In de herberg van Hendrik Van Hilst werd "*in t' gelaech*" over het Heilig Sacrament gediscuteerd. De waard en een van de gasten hadden bij deze gelegenheid ook godslasterende woorden gesproken.²⁶ Door het herbergbezoek op zondag aan banden te leggen, probeerde de magistraat deze ketterse bijeenkomsten te bemoeilijken en de verspreiding van de reformatie te verhinderen. In dezelfde periode probeerde de overheden ook meer controle te verwerven over de vreemdelingen die in de stad verbleven.²⁷ De laatste sporen van de reformatie te Hasselt werden echter pas met de komst van de inquisitie naar de stad in 1573 uitgeroeid.²⁸ Na 1574 was het dan ook niet langer nodig deze bepalingen te herhalen in het kader van de ordonnanties met betrekking tot het sluitingsuur.

Tabel 1: Ordonnanties van de Hasseltse magistraat met betrekking tot de zondagsrust (1518-1574)

Datum	Boete	Bron
1518/12/12	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 56v.
1551/08/09	1,5 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 139v.
1563/01/25	1,5 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 156r.
1564/01/02	1,5 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 159r.
1566/10/06	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 165r.
1571/10/30	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 170r.
1574/08/24	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 190v.
1574/11/06	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 191v.

Na de repressie van de reformatie zouden de prins-bisschoppen werk maken van de bevordering van de contrareformatie. In het kader van de katholieke hervorming gingen de bisschoppen na het concilie van Trente steeds hogere eisen stellen aan de clerus en het gelovige volk.²⁹ Het aan banden leggen van het herbergbezoek op zondag was in de ogen van de prins-bisschoppen een probaat middel om de religieuze discipline van de bevolking te bevorderen. De maatregelen tegen het tappen op zon- en feestdagen tijdens de religieuze diensten werden in 1589, 1598, 1685 en 1791 dan ook uitgevaardigd in het kader van de ordonnanties ter bevordering van het katholieke geloof. In de loop van de vroegmoderne tijd werd de houding van de prins-bisschoppen ten aanzien van de ontspanning en het herbergbezoek op zondag aanzienlijk strenger. In 1574 was het enkel verboden de herberg te bezoeken tijdens de hoogmis.³⁰ In volgende ordonnanties kwam de bezorgdheid om het zielenheil van de bevolking steeds sterker op de voorgrond. De bevolking werd geacht steeds meer religieuze diensten bij te wonen. Vanaf 1585 mochten de herbergiers ook geen gasten of "*dronckaerts*" meer ont-

vangen tijdens de preek. Bovendien werd er in deze ordonnantie gedreigd met strenge straffen voor recidivisten.³¹ In de volgende ordonnanties zouden deze bepalingen steeds herhaald worden. In 1685 eiste prins-bisschop Maximiliaan Hendrik van Beieren dat de gelovigen zich op zon- en feestdagen zouden onthouden van elk slaafs werk. Op die dagen moesten zij de hoogmis, de preek, de catechismus en de andere goddelijke diensten bijwonen. De herbergiers mochten op die momenten dan ook niet tappen. Aan de pastoors en de gerechtsofficieren werd opgedragen om nauwgezet toe te zien op de naleving van de wet.³² In 1722 bepaalde prins-bisschop Jozef Clemens van Beieren ten slotte dat er ook voor de goddelijke diensten, in de praktijk in de voormiddag voor tien uur en in de namiddag voor vier uur, geen wijn, bier, koffie, thee, brandewijn of andere dranken verkocht mochten worden.³³

Tabel 2: Ordonnanties van de prins-bisschoppen van Luik met betrekking tot de zondagsrust (1574-1791)

Datum	Prins-bisschop	Boete	Herhaling van	Bron
1574/07/29	Gerard van Groesbeek	6 G.		ROPL, II, 1, 374-375.
1585/05/12	Ernest van Beieren	1 G.		ROPL, II, 2, 15-18.
1589/03/21	Ernest van Beieren	1 G.		ROPL, II, 2, 113-118.
1598/10/23	Ernest van Beieren		1589/03/21	ROPL, II, 2, 113-118; L.C., II, 93.
1685/08/04	Maximiliaan H. van Beieren	4 G.		ROPL, III, 1, 28-32.
1722/01/23	Jozef Clemens van Beieren	3 G.		ROPL, III, 1, 520-522.
1791/02/28	Constantijn F. van Hoensbroek		1589/03/21	ROPL, II, 2, 113-118.

In de Zuidelijke Nederlanden traden de kerkelijke en de wereldlijke overheid eveneens op tegen herbergbezoek tijdens de eredienst. In het begin van de zeventiende eeuw zocht aartsbisschop Mathias Hovius steun bij de Aartshertogen Albrecht en Isabella in zijn strijd voor de zondagsheiliging en tegen de herberg. Met het plakkaat van 1607 (herhaald in 1625, 1683 en 1711) werden economische activiteiten op zon- en feestdagen aan banden gelegd en alle vormen van ontspanning tijdens de erediensten waren voortaan verboden. Zo was het bijvoorbeeld niet meer toegelaten om tijdens het sermoen, de hoogmis en de vespers te “wandelen op de Marckt ofte publiecke plaetens ofte zitten inde tavernen”.³⁴ Deze maatregelen werden traditioneel gesitueerd binnen het contrareformatorisch offensief om de Zuidelijke Nederlanden te herkatholiseren, maar volgens Muchembled dienden zij ook een nationaal doel. Het reguleren van zeden en gewoonten was voor de overheid een middel om de nationale, katholieke identiteit van de Spaanse Nederlanden te beklemtonen tegenover de calvinistische Republiek en het op religieus gebied laks geachte Frankrijk.³⁵ Ook in de kerkelijke vorstendommen van het Heilig Roomse Rijk werd het staatsvormingsproces gekoppeld aan het versterken van de confessionele, katholieke identiteit. De uitvoering van de besluiten van het concilie van Trente kon daartoe bijdragen.³⁶ Misschien moeten de religieuze disciplineren en de ordonnanties van de prins-bisschoppen ter bevordering van het

katholieke geloof ten dele ook in deze context begrepen worden. Is het niet toevallig dat ze in 1791 door prins-bisschop Van Hoensbroek bij de restauratie van het prinsbisschoppelijke gezag na de Luikse Omwenteling heruitgevaardigd werden?

Sluitingsuur

Van rond het begin van de zestiende eeuw hebben de prins-bisschoppen en de magistraat eveneens op regelmatige tijdstippen ordonnanties uitgevaardigd waarin ze het uur waarop de herbergiers moesten sluiten en de gasten de herberg moesten verlaten vastlegden (zie tabellen drie en vier). Het sluitingsuur schommelde tussen zes en tien uur 's avonds, maar verschilde vaak afhankelijk van het seizoen. In de zomer, die meestal duurde van maart of april tot 1 oktober, mochten de herbergen in de regel een uur langer openblijven dan in de winter.³⁷ De reden hiervoor was dat het in de zomer langer licht bleef, waardoor er ook langer gewerkt werd.³⁸

De bekommernis om de openbare orde, de goede zeden en het voorkomen van misdrijven waren de belangrijkste motivaties van de prins-bisschop en de magistraat om de herbergiers een sluitingsuur op de leggen. Dit blijkt duidelijk uit de motivatie die prins-bisschop Gerard van Groesbeek gaf bij de ordonnantie van 29 juli 1574: *“Bemerckende die groote ontalreycke overdeden, dootslagen, invasien ende andre gewelt ende affgreyselijke eeden, vloecken ende blasphemien, die meestendeel spruytende uyt ongemeten dronckenscappen, tot scandalizatie niet [alleen] van onsen gemeynen ondersaeten, maer oock tot verminderingen Godes eeren, daer bij sijne gramscap ende tooren over die minschen verweckende.”*³⁹ Ook voor de magistraat moest het sluitingsuur de talrijke ruzies, vechtpartijen en excessen die het gevolg waren van nachtelijke drinkpartijen proberen te voorkomen.⁴⁰ Dronkenschap was inderdaad een belangrijke misdaad bevorderende factor omdat het leidt tot normvervaging en de agressiviteit stimuleert.⁴¹ In krappe en overvolle kroegen verhitte de alcohol de gemoederen en zelfs de geringste misstap of uitlating kon in die omstandigheden aanleiding geven tot hoogoplopende ruzies, soms met fatale gevolgen.⁴² Niet minder dan één op vijf geweldsmisdrijven in het achttiende-eeuwse Hasselt had plaats in of rond een herberg.⁴³ Het vroegtijdig sluiten van de herbergen was dus een probaat middel om het alcoholgehalte in het bloed binnen de perken te houden en beledigingen en geweld te voorkomen. Men probeerde - met andere woorden - door het reguleren van het herbergbezoek de bevolking tot zelfbeheersing te dwingen en excessen tegen te gaan. Ook buiten de herberg probeerde men overigens het bierverbruik aan banden te leggen. In 1722 verminderde de magistraat bijvoorbeeld de hoeveelheid bier die de verenigingen - die volgens Jozef Lyna in de achttiende eeuw aan populariteit wonnen - accijnsvrij mochten inleggen voor hun feesten omwille van de grote excessen die waren voorgevallen tijdens deze drinkgelagen.⁴⁴

Bij vergelijking van de sluitingsuren van de centrale en de lokale overheid blijkt dat de prins-bisschop in de regel rechtlijniger en in de achttiende eeuw ook strenger was. Het prinsbisschoppelijke sluitingsuur lag gedurende het grootste deel van de bestudeerde periode - enkele kortstondige uitzonderingen buiten beschouwing gelaten - op acht uur 's

avonds in de winter en negen uur 's avonds in de zomer. Het stedelijke sluitingsuur vertoonde een minder rechtlijnige evolutie. Vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw trad de magistraat streng op. In opeenvolgende ordonnanties werd het sluitingsuur vanaf 1551 vervroegd, met als absoluut 'dieptepunt' de ordonnantie van 4 november 1584, waarin het sluitingsuur 's winters en 's zomers op zes uur 's avonds werd vastgelegd. Mogelijk wilde de magistraat door streng op te treden reageren op de rampspoed die de stad in die periode trof. Zo had zij achtereenvolgens het verval van de lakenindustrie, graanschaarste, epidemieën, godsdienststroeibelen en oorlogsgeweld moeten verwerken. Misschien geloofde de magistraat dat de bevolking door haar grensoverschrijdend gedrag de toorn Gods over zich had afgeroepen, zoals prins-bisschop Van Groesbeek aangaf in de ordonnantie van 29 juli 1574.⁴⁵ Vanaf het einde van de zestiende eeuw werd het sluitingsuur echter stelselmatig versoepeld. En bij het begin van de achttiende eeuw werd het zonder onderscheid tussen zomer en winter op tien uur 's avonds vastgelegd.

De oorzaak van het nieuwe beleid moet waarschijnlijk gezocht worden in de vaak precaire toestand van de stadskas, die de disciplineringspogingen van de magistraat doorkruiste. De periodieke doortochten van militairen en de daarbij horende verwoestingen, verplichte leveringen van voedsel en brandstof, en afkoopsommen die betaald moesten worden om de stad en het omliggende platteland te vrijwaren van bezetting en plundering tijdens de Ongelukseeuw kostten het stadsbestuur handenvol geld.⁴⁶ In de zeventiende en achttiende eeuw werden twee op drie stadsrekeningen met een tekort afgesloten.⁴⁷ De stedelijke inkomsten waren echter sterk afhankelijk van de opbrengst van de accijnzen op bier en brandewijn. Het aandeel van de bieraccijns in de jaarlijkse ontvangsten van de stad bedroeg meer dan de helft - in sommige jaren zelfs tot zeventig procent - en ook de brandewijnaccijns bracht de stadskas in de achttiende eeuw jaarlijks meer dan 1.000 gulden op.⁴⁸ Het bewaren van de openbare orde liet zich dus niet zonder meer verenigen met het gezond houden van de stedelijke financiën. Het vroegtijdig sluiten van de herbergen had repercussies voor het drankverbruik en dus voor de stedelijke inkomsten. De burgemeesters en de raadsheren werden ook door de pachters van de bieraccijns onder druk gezet om bij de schout en de drossaard te pleiten voor soepelheid ten aanzien van het laattijdig tappen. Zo klaagden de accijnspachters in een verzoekschrift aan de magistraat uit 1727 dat hen bij de verpachting was gegarandeerd dat de herbergen na negen uur 's avonds zouden mogen openblijven. De schout en de drossaard hadden echter - tegen de gemaakte afspraken in - een aantal herbergiers en herberggasten vervolgd, waardoor de bierconsumptie drastisch gedaald was. Volgens hen waren ze hierdoor al 563 gulden aan accijnsinkomsten misgelopen. Ze eisten van de magistraat dan ook uitstel van betaling of een vermindering van de pachtSom.⁴⁹ Toen de schout en de drossaard twee jaar later de prinsbisschoppelijke ordonnanties met betrekking tot het sluitingsuur opnieuw al te strikt deden naleven, weerklonk dezelfde klacht.⁵⁰ Om dezelfde reden hield de magistraat de bierprijs kunstmatig laag en heeft zij - in tegenstelling tot de centrale overheid in het prinsbisdom en de Zuidelijke

Nederlanden - nooit pogingen ondernomen om het aantal herbergen aan banden te leggen.⁵¹ Enkel in tijden van tegenspoed werd het sluitingsuur opnieuw - tijdelijk - vervroegd. In de winter van 1794-1795 had een detachement Franse troepen bijvoorbeeld zijn winterkwartier opgeslagen in de stad. Alle resterende voorraden werden opgeëist en er ontstond een groot tekort aan levensmiddelen. Er braken rellen en vechtpartijen uit en één van de maatregelen die werden genomen om de orde te herstellen, was het vervroegen van het sluitingsuur tot acht uur 's avonds.⁵² Enkele dagen later herzag de Franse commandant, op aandringen van zijn oversten, echter reeds zijn beslissing en werd het sluitingsuur vastgesteld op negen uur 's avonds. Dit voorbeeld illustreert duidelijk dat de bevolking het vervroegen van het sluitingsuur nog maar moeilijk accepteerde, indien zij aan een bepaalde situatie gewend was geraakt. Het vervroegen van het sluitingsuur kon zelfs aanleiding zijn voor rellen.⁵³ Dit verklaart ook de hoge boete van 50 gulden voor overtreders.

Tabel 3: Ordonnanties van de Hasseltse magistraat met betrekking tot het sluitingsuur (1486-1794)

Datum	Sluitingsuur		Boete	Bron
	Winter	Zomer		
1486/11/23	20u00	21u00	4 St.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 16v.
1549/01/06	20u00	21u00	1,5 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 129v.
1551/08/09	19u30	20u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 139v.
1563/01/25	19u30	20u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 156r.
1566/10/06	19u30	20u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 165r.
1571/10/30	19u30	21u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 170r.
1574/11/06	19u30	20u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 191v.
1584/11/04	18u00	18u00	1,5 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 222v.
1609/01/04	19u00	19u00	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 267v.
1623/10/22	19u00	19u00	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 72, f. 265v.
1642/11/29	20u00	21u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 73, f. 153r.
1649/12/12	20u30	20u30	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 73, f. 162v.
1654/01/15	21u00	21u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 73, f. 167v.
1666/01/10	21u00	21u00	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 73, f. 188r.
1677/07/03	21u00	21u00	1 G.	RH, OASH, inv. nr. 73, f. 198r.
1678/08/22	21u00	21u00	10 G.	RH, OASH, inv. nr. 73, f. 202v.
1682/06/03	21u00	22u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 73, f. 221r.
1700/09/10	22u00	22u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 75, f. 62v.
1704/07/14	21u00	22u00	10 G.	RH, OASH, inv. nr. 75, f. 160r.
1705/09/01	22u00	22u00	10 G.	RH, OASH, inv. nr. 75, f. 185v.
1716/09/09	22u00	22u00	3 G.	RH, OASH, inv. nr. 76, f. 88v.
1790/06/01	22u00	22u00		RH, OASH, inv. nr. 81, p. 10
1791/01/08	21u30	21u30		RH, OASH, inv. nr. 81, p. 18
1794/12/09	20u00	20u00		RH, OASH, inv. nr. 82, f. 2r-2v.
1794/12/19	21u00	21u00	50 G.	RH, OASH, inv. nr. 82, f. 4r.

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw woog de bekommernis van de magistraat om de stadsfinanciën dus zwaarder dan die om de openbare orde. De prins-bisschoppen waren daarentegen financieel minder afhankelijk van inkomsten uit indirecte belastingen op bier en brandewijn.⁵⁴ Zij konden steeds de bezorgdheid om de openbare orde laten primeren. Het optreden van de lokale overheid tegen het herbergbezoek in de Zuidelijke Nederlanden werd gekenmerkt door dezelfde tegenstrijdige belangen. Het edict van keizerin Maria-Theresia van 21 juli 1779 was de eerste maatregel inzake het sluitingsuur van de herbergen die uitging van de centrale overheid, maar gold enkel voor het graafschap Vlaanderen. De aanleiding tot het opleggen van een sluitingsuur was ook hier de bescherming van de openbare orde. Voortaan moesten de herbergen 's avonds gesloten worden om acht uur in de winter en om negen uur in de zomer.⁵⁵ In Gent mochten de herbergen in de tweede helft van de achttiende eeuw echter het hele jaar door openblijven tot tien uur 's avonds. In Antwerpen mocht er getapt worden tot half elf 's avonds en in Brussel zelfs tot elf uur zonder onderscheid tussen zomer en winter.⁵⁶

Een andere - zeer aantrekkelijke - verklaring voor het strengere optreden van de prins-bisschoppen zou kunnen liggen in het feit dat zij niet alleen wereldlijke heersers waren, maar ook de geestelijke herders van hun kudde. Mogelijk zullen zij daardoor - sneller dan de lokale overheid of de centrale overheid elders - de kerkelijke richtlijnen in wetgeving vertaald hebben.⁵⁷ Hoewel de Kerk het herbergbezoek tijdens de goddelijke diensten categoriek afwees, had zij tegen het alcoholverbruik zelf geen bezwaar zolang er maar geen sprake was van overmatig drinken. Excessief alcoholgebruik werd immers beschouwd als een inbreuk op de waardigheid van het christelijke leven. Dronkenschap kon niet alleen leiden tot scheld- en vechtpartijen, maar ook tot godslastering en ontucht. Dit was absoluut onaanvaardbaar voor de Kerk en alles wat daartoe aanleiding kon geven, zoals langdurig herbergbezoek, moest gemeden worden.⁵⁸ De Luikse prins-bisschoppen stonden echter niet alleen in hun strijd tegen de drankduivel. Zij volgden een algemene trend die ook in de buurlanden ingang had gevonden. De ordonnantie van Gerard van Groesbeeck van 1574 echode de geest van de *Reichspolizeiordnungen* van 1530, 1545, en 1577. Met deze verordeningen hebben keizer Karel V en zijn opvolgers geprobeerd een raamwerk van normen en waarden te creëren die het handelen van de burgers - ongeacht hun religieuze overtuiging - in het hele Heilig Roomse Rijk moest sturen. Ook aan dronkenschap werden er enige paragrafen gewijd. Net zoals de prinsbisschop maakte de keizer zich zorgen over de kwalijke gevolgen van overmatig drankgebruik: godslastering, moord, doodslag, overspel, en laster. Daarom werden de leden van de Rijksdag aangespoord om in hun territorium dronkenschap te bestraffen. In Duitse steden werd aan de herbergiers een sluitingsuur opgelegd.⁵⁹ Ook in de Zuidelijke Nederlanden namen Karel V en zijn zoon Filips II maatregelen tegen dronkenschap. Met het edict van 7 oktober 1531 (herhaald in 1545 en 1589) werd dronkenschap niet alleen strafbaar, het kon ook niet meer gelden als verschoningsgrond voor andere misdrijven.⁶⁰ De voornaaste bekommernis van de overheid in de buurlanden was dus de bescherming van de openbare orde en het tegengaan van

dronken excessen zoals scheldtirades, vechtpartijen en doodslagen. Als Rijksvorst was het de taak van de prinsbisschop de *Reichspolizeiordnungen* in wetgeving te vertalen. Alhoewel de religieuze motivatie dus niet helemaal uitgesloten mag worden, was zij waarschijnlijk beperkt.

Dit blijkt ook uit het uitzonderlijke karakter van de maatregelen die genomen werden door Maximiliaan Hendrik van Beieren (1650-1688). In de historiografie wordt hij beschreven als een vrome man die, in tegenstelling tot zijn voorgangers, het leven van een asceet leidde en van zijn onderdanen hetzelfde eiste.⁶¹ Na een eerder coulante houding tijdens het episcopaat van Ferdinand van Beieren - een renaissancevorst die geen enkele wijding had ontvangen - werd de wetgeving tijdens zijn bewind aanzienlijk strenger. Het sluitingsuur werd in 1651 met een uur vervroegd tot acht uur 's avonds in de winter en negen uur 's avonds in de zomer. In 1685 werd het nog verder vervroegd tot zeven uur 's avonds in de winter en half negen 's avonds in de zomer. De boete werd meer dan verdriedubbeld ten opzichte van de vorige ordonnances van prins-bisschop Ferdinand van Beieren. Zij moest zowel door de herbergier als door de gast betaald worden en recidivisten werden strenger gestraft. Na de tweede overtreding betaalden zij het dubbele en bij de derde overtreding werden zij arbitrair gestraft.⁶² Het strengere beleid paste in een bredere campagne van de prins-bisschop tegen de verruwing van de zeden die het gevolg was van de aanwezigheid van vreemde troepen en hun bandeloos gedrag tijdens de Dertigjarige oorlog (1618-1648) en de Hollandse oorlog (1672-1678). Zo legde hij in een ordonnantie van 28 juni 1685 bijvoorbeeld ook de duur van danspartijen aan banden.⁶³ Deze maatregelen maakten hem bijzonder impopulair bij zijn onderdanen. Na zijn dood moest het Luikse Sint-Lambertuskapittel zelfs alle openbare vrolijkheid om het overlijden van de prins-bisschop verbieden.⁶⁴ Zijn opvolgers draaiden de klok gedeeltelijk terug door terug te grijpen naar de ordonnantie van 27 maart 1651. Deze ordonnantie werd gedurende de rest van de zeventiende en de achttiende eeuw regelmatig herhaald. Uit de talrijke herhalingen blijkt dat deze ordonnances slecht nageleefd werden. De prins-bisschoppen bevestigden dit ook zelf in hun ordonnances en het zal in het volgende deel nog blijken uit de praktijk van de herbergbezoek.⁶⁵

Tabel 4: *Ordonnances van de prins-bisschoppen van Luik met betrekking tot het sluitingsuur (1511-1791)*

Datum	Prins-bisschop	Sluitingsuur		Boete	Herhaling van	Bron
		Winter	Zomer			
1511/09/09	Everard van der Marck	20u00	21u00	3 G. ⁶⁶		RH, OASH, inv. nr. 72, f. 32v.
1574/07/29	Gerard v. Groesbeek	21u00	21u00	6 G.		ROPL, II, 1, 374-375.
1624/01/29	Ferdinand v. Beieren	21u00	22u00	3 G.		ROPL, II, 3, 182-184.
1650/03/14	Ferdinand v. Beieren	21u00	22u00	3 G.	1624/01/29	ROPL, II, 3, 182-184.
1651/03/27	Maximiliaan H. v. Beieren	20u00	21u00	10 G.		ROPL, III, 1, 123-125.
1685/08/04	Maximiliaan H. v. Beieren	19u00	20u30	10 G.		ROPL, III, 1, 28-32.

1686/11/05	Maximiliaan H. v. Beieren	19u00	20u30	10 G.	1685/08/04	ROPL, III, 1, 88.
1688/07/06	Johan Lodewijk v. Elderen	20u00	21u00	10 G.	1651/03/27	ROPL, III, 1, 123-125.
1688/11/25	Johan Lodewijk v. Elderen	20u00	21u00	10 G.	1651/03/27	ROPL, III, 1, 123-125; L.C., III, 20.
1705/02/26	Keizerlijke Raad	20u00	21u00	10 G.	1651/03/27	RH, SH, inv. nr. 295.
1712/08/20	Keizerlijke Raad	20u00	21u00	10 G.	1651/03/27	ROPL, III, 1, 442-443.
1716/01/23	Jozef Clemens v. Beieren	20u00	21u00	10 G.	1651/03/27	RH, SH, inv. nr. 464; L.C., III, 434.
1735/10/06	Georges Lodewijk v.n Elderen	20u00	21u00	10 G.	1651/03/27	L.C., III, 158-159.
1791/02/28	Constantijn Franciscus v. Hoensbroek	21u00	21u00	10 G.	RH, SH, inv. nr. 464; L.C., III, 434.	

Een laks vervolgingsbeleid

In Hasselt waren twee instanties bevoegd voor het vervolgen van misdrijven in eerste aanleg: de magistraat en de schepenbank. De magistraat deed uitspraak over overtredingen van de stedelijke ordonnanties en reglementen en over kleine delicten. Zij werden bestraft met een geldboete, een boetebedevaart, een lichte gevangenisstraf, de schandpaal of een korte verbanning. De rentmeesters traden meestal op als aanklager. Deze straffen werden door de secretaris in de correctieboeken opgetekend.⁶⁷ De schepenbank sprak recht in naam van de prins-bisschop. In de praktijk was zij bevoegd voor de behandeling van de criminele zaken. De schout en de drossaard waren belast met het opsporen van de overtreders van de door de overheid uitgevaardigde reglementen en edicten.⁶⁸ Zoals dat vandaag ook het geval is, werden echter niet alle overtredingen voor de rechtbank gebracht. Voor lichte vergrijpen konden schout en drossaard een minnelijke schikking treffen. Deze tekende de gerechtsofficier dan op in zijn rekeningen. Deze zijn helaas niet bewaard, dus een deel van de realiteit is mogelijk niet opgenomen in het volgende verhaal. Toch is het illustratief voor de duale houding van vooral de lokale overheid ten opzichte van de herberg.

In de correctieboeken werden er voor de achttiende eeuw slechts twee overtredingen van het sluitingsuur teruggevonden. Op zondag 20 juli 1704 trof de schout ten huize van brandewijnstoker Joannes Van Thienen na elf uur 's avonds vier personen aan die nog aan het drinken waren. *In de Rooselaer* zaten diezelfde avond om half één 's nachts nog vijf mensen te drinken en te kaarten. Ook *In de Beer* zaten om kwart voor elf 's avonds nog drie mensen te drinken. De herbergiers of hun echtgenotes werden de volgende morgen voor de magistraat gedaagd en bekenden de feiten. Omdat ze na tien uur 's avonds getapt en gedronken hadden, werden zowel de waarden als de gasten veroordeeld tot het betalen van een boete van tien gulden, zoals vastgelegd in de magistrale ordonnantie van 14 juli 1704. Twee jonge vrouwen die gedronken hadden bij Joannes Van Thienen ontsnapten echter aan de straf.⁶⁹ Op woensdag 9 september 1716 werd Jan Oris, zoals bepaald

in de ordonnantie uitgevaardigd op dezelfde dag, veroordeeld tot een boete van drie gulden, omdat hij ondanks verschillende vermaningen, ook de bewuste nacht, na middernacht getapt had. Als gevolg hiervan waren er verschillende gevechten ontstaan. De jongeren die in de herberg aanwezig waren, ontsnapten opnieuw aan de straf.⁷⁰ Op basis van deze twee zaken zou men - met het nodige voorbehoud - kunnen concluderen dat de magistraat enkel kort nadat er een nieuwe ordonnantie uitgevaardigd werd, geneigd was op te treden tegen overtreders.

In dezelfde periode werden er ook voor de schepenbank van Hasselt twee inbreuken op het prinsbisschoppelijke sluitingsuur vervolgd kort nadat er een nieuwe ordonnantie was uitgevaardigd. In 1712 werden Joannes Theunis, waard *In de Nootenboom*, en ene Hubens, waard *In de Eenhoren*, veroordeeld tot het betalen van een boete van 10 gulden, zoals was voorzien in de ordonnantie van 20 augustus 1712. Zij werden veroordeeld omdat zij na negen uur 's avonds nog getapt hadden en omdat er met hun toestemming drinkers en kaartspelers in de herberg zijn gebleven tot na het sluitingsuur. Aan deze twee zaken werd verder weinig papier verspild.⁷¹

In het tweede kwart van de achttiende eeuw hadden er drie processen plaats. Het gaat om de processen tegen Guillam Gillis, waard in *De Hertogh van Beieren*, Joannes Groven en Servaes Lieten, waard in *Het Kleyn Vogelsanck*. Uit de talrijke documenten die in deze bundels bewaard zijn, kan heel wat worden afgeleid over de houding van de schout en de drossaard ten opzichte van het nachtelijke tappen en het tappen tijdens de erediensten. Uit het proces dat de drossaard in 1729 aanspande tegen Guillam Gillis, omdat hij na negen uur 's avonds getapt zou hebben, blijkt dat de schout de herbergiers de mogelijkheid gaf om de sluitingsverplichting af te kopen. Indien zij hem jaarlijks vijf schellingen betaalden, mochten ze tappen na negen uur 's avonds in de zomer en na acht uur 's avonds in de winter. De accijnspachters moesten jaarlijks één soeverein betalen.⁷² Voor de schout had dit het voordeel dat hij ieder jaar verzekerd was van een bepaalde geldsom, zonder dat hij zich nog moest bezighouden met het vervolgen van overtreders. De herbergiers konden door de langere openingstijden meer drank verkopen en dus meer geld verdienen, zonder daarbij hoge boetes te riskeren. De accijnspachters hadden eveneens voordeel bij de gestegen bier- en brandewijnconsumptie, want dat zorgde voor hogere accijnsopbrengsten. Op termijn profiteerde dus ook de stadskas van deze regeling. Omdat alle partijen aan hun verplichting voldaan hadden, werd Guillam Gillis vrijgesproken. Ook in de twee andere processen in deze periode wordt op het bestaan van deze praktijk gewezen. De openbare orde mocht echter niet verstoord worden door de nachtelijke drinkpartijen. Was dat wel het geval, dan traden drossaard en schout op ondanks de overeenkomst met de herbergiers. Dit ondervonden Joannes Groven en Servaes Lieten.

Joannes Groven werd eveneens in 1729 aangeklaagd omdat hij aan verschillende burgers brandewijn geschonken en bier getapt had tijdens de eredienst en na negen uur

's avonds in de zomer. Hij bekende de feiten onmiddellijk. Hij meende immers dat het hem toegestaan was om na negen uur 's avonds te tappen, omdat hij zoals alle herbergiers de schout vijf schellingen had betaald. De schout wees hem er echter op dat dit enkel het geval was indien de gemene rust daardoor niet in gevaar kwam.⁷³ Omdat er die avond gevochten was in de herberg van Groven zou hij niet aan zijn straf ontsnappen. In 1732 kwam hij tot een akkoord met de drossaard: hij zou tien gulden betalen, slechts de helft van de 20 gulden die de drossaard aanvankelijk eiste.⁷⁴ Hetzelfde overkwam Servaes Lieten. Hij werd in 1743 vervolgd omdat hij na negen uur getapt had. Hij verzocht de schout vrijgesproken te worden, omdat de schout aan alle herbergiers het tappen na negen uur 's avonds toestond. Het was volgens hem oneerlijk dat hij vervolgd werd en al de andere herbergiers niet. De drossaard ging echter niet akkoord met zijn argumentatie. De prins-bisschoppelijke wetgeving was volgens hem "*uytgegeven tot handhavinge der gemeyne ruste, om te beletten alle disorders, rusien ende vechterijen, welcke door het s' nachts on-tijdi gh drincken gemeynelijck comen voor te vallen.*" Indien alles rustig bleef, mocht er na het sluitingsuur inderdaad nog getapt worden, maar aangezien er op de avond in kwestie gevochten was in de herberg van Lieten, werd hij veroordeeld tot het betalen van een boete van tien gulden.⁷⁵

Tenslotte werd Alexander Schorpion in 1792 veroordeeld tot het betalen van een boete van tien gulden omdat hij na negen uur 's avonds zat te drinken in *De Eeckel*. Hij probeerde zich te verdedigen door te zeggen dat hij zijn pint lang voor negen uur 's avonds had besteld en dat hij van plan was geweest ze rustig op te drinken en dan naar huis te gaan. De drossaard maakte echter brandhout van dit argument door te stellen dat het volgens de ordonnances van 13 januari 1716 en 28 februari 1791 ook verboden was na het sluitingsuur in de herbergen te verblijven. Bovendien stelde hij dat "*Alexander Schorpion, in sijnen tijd fameusen patriot sig ook wel eenen geheelen stoop bier voor negen uren zou kunnen doen tappen, om daer bij te swadden met sijne mede patriotten tot twelff uren snaghts.*" Het lijkt er dus op dat de drossaard, als vertegenwoordiger van de prins-bisschop, persoonlijke argumenten liet meespelen in de vervolging van Schorpion, als patriot tijdens de Luikse Omwenteling een aanhanger van de anti-prinsbisschoppelijke partij. De waard, ene Vanderstraeten, werd immers niet vervolgd.⁷⁶

Het aantal processen voor de schepenbank is dus geenszins een waarheidsgetrouwe afspiegeling van het herbergbezoek na het sluitingsuur.⁷⁷ De drossaard en de schout waren vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw niet langer geneigd inbreuken op het sluitingsuur en de sluiting van de herbergen tijdens de erediensten voor de schepenbank te brengen. Zolang de openbare orde niet ernstig verstoord werd - zoals het geval was bij het proces tegen Servaes Lieten en Joannes Groven - lieten zij begaan en incasseerden zij jaarlijks een som geld van de herbergiers. Op deze manier profiteerden alle betrokken partijen maximaal van het herbergbezoek. Het illustreert echter ook het mislukken van het disciplineringsoffensief van de prins-bisschop in de achttiende eeuw. Om financiële

en fiscale redenen legden de lokale overheden - magistraat, schepenbank en gerechtsofficieren - weinig ijver aan de dag bij het in de praktijk brengen van de prinsbisschoppelijke ordonnanties. Zo lag de weg voor de Hasselaren vrij om zich over te geven aan ongebreideld herbergbezoek.

Op herbergbezoek in Hasselt

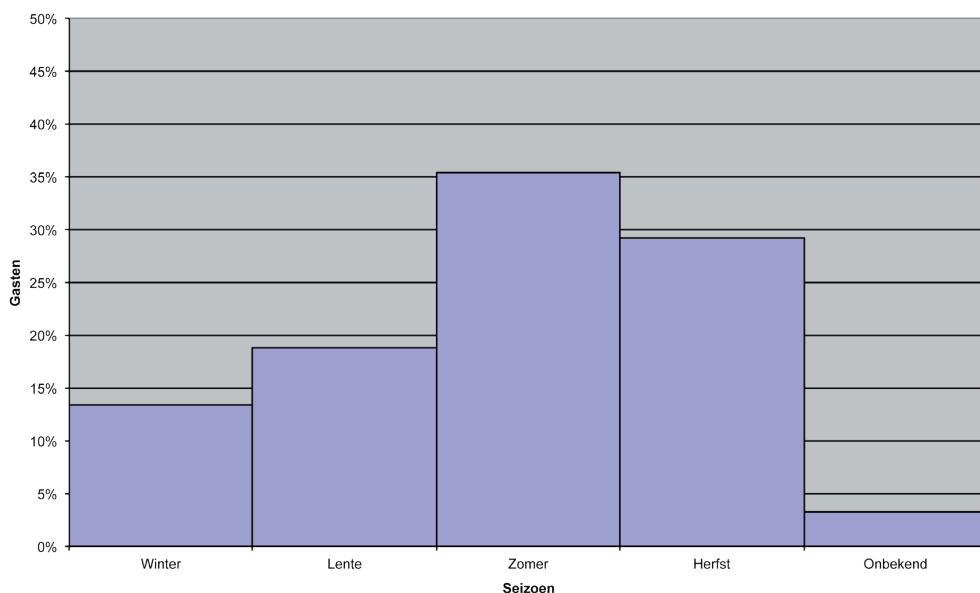
In dit tweede deel wordt onderzocht wanneer de Hasselaren de herberg bezochten. Het is gebaseerd op getuigenverhoren die werden afgenomen in het kader van gerechtelijke onderzoeken naar vechtpartijen en andere ongeregelde heden die plaats vonden in en rond herbergen. Dergelijke getuigenissen werden aangetroffen in de registers van de kwade jongens en de inquisitieboeken, alsook in de procesdossiers voor de Hasseltse schepenbank.⁷⁸ Dit zijn dankbare bronnen voor historici die tijdspatronen bestuderen.⁷⁹ De eerste vraag van de gerechtsofficier aan de getuige was immers meestal wie zich op het moment van het misdrijf allemaal in de herberg bevond.⁸⁰ Hierop volgde een opsomming van alle aanwezigen. Indien een dergelijke opsomming ontbrak, werd het minimum aantal gasten afgeleid uit het aantal daders, slachtoffers en getuigen in een zaak. Aan de hand van deze getuigenissen konden de gasten die aanwezig waren in een herberg rond het tijdstip van het misdrijf geteld worden.⁸¹ Per categorie - maand, dag en uur - werd het aantal gasten opgeteld en als een percentage van het totale aantal gasten uitgedrukt in een grafiek. In een aantal zaken ontbraken de tijdsaanduidingen echter, of werden onvolledige tijdsaanduidingen gegeven.⁸² Deze gasten werden noodgedwongen ondergebracht in de categorie 'Onbekend'. In totaal werden er 367 gasten geteld. Er is echter een belangrijke *caveat* verbonden aan het gebruik van deze bronnen. Deze is inherent verbonden met het feit dat het om gerechtelijke bronnen gaat die werden opgemaakt naar aanleiding van een misdrijf. Als dusdanig zijn zij atypisch. Zij vertegenwoordigen niet noodzakelijk de normale gang van zaken, maar eerder een uitzonderingssituatie. De momenten waarop er stevig gedronken werd - en de kans op vechtpartijen dus toenam - worden waarschijnlijk kunstmatig uitvergroot. Ook het type herberg dat erin opduikt is navenant. Het waren immers vooral de kleine herbergen die bezocht werden door lieden uit de lagere klasse waar er regelmatig ongeregelde heden uitbraken.⁸³ Desalniettemin zijn het de enige aanwijzingen die voorhanden zijn. Naast droge cijfers vertellen deze gerechtelijke bronnen bovendien ook een - vaak sappige - *inside story* over vroegmoderne herbergen en de tijdspatronen van het herbergbezoek. Deze bevindingen werden waar mogelijk getoetst aan de *alien eye* van reizigers in de Zuidelijke Nederlanden, die zich meer dan eens verbaasden over de drankzucht van onze voorouders.⁸⁴

Maand

Het algemeen patroon dat uit grafiek één naar vóór komt, is dat het herbergbezoek naarmate het jaar vorderde toenam. Het hoogtepunt werd bereikt in de zomer (juni, juli en augustus), waarna het herbergbezoek opnieuw afnam.

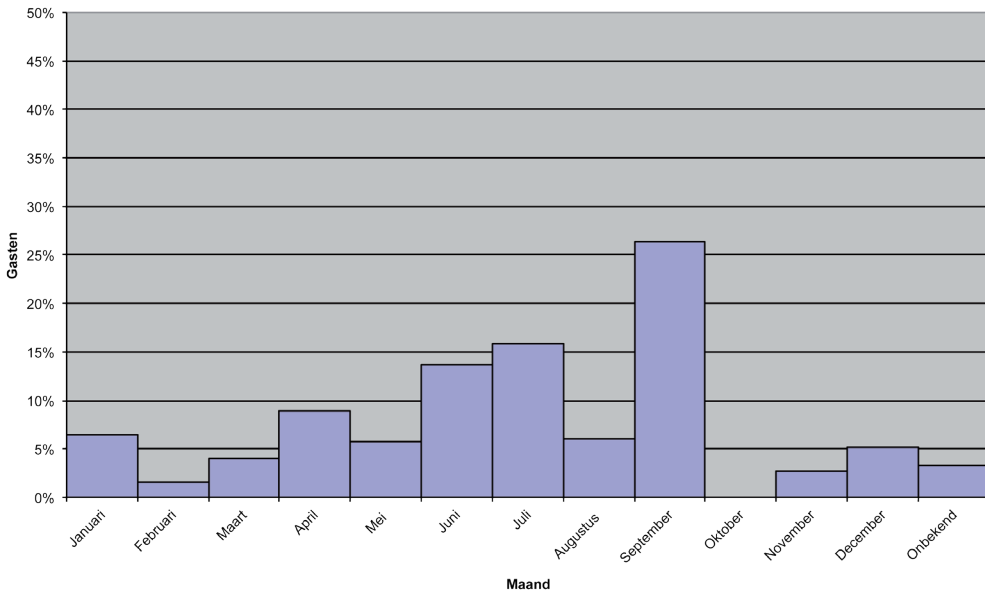
Grafiek 1: Relatieve spreiding van herberggasten per seizoen (1700-1795)

Bronnen: RH, OASH, inv. nrs. 1319-1321 en 1326-1327; RH, SH, inv. nrs. 82-472.

Het herbergbezoek lijkt wel het aantal uren daglicht te hebben gevolgd. Uit het vorige deel is gebleken dat het sluitingsuur hiervoor in de achttiende eeuw waarschijnlijk nog maar in beperkte mate verantwoordelijk was. Waarschijnlijker is dat de lange werkdagen en de hogere zomerlonen een belangrijke verklarende factor waren.⁸⁵ En door de hogere temperaturen moest men natuurlijk ook meer drinken, en dus vaker een beroep doen op de diensten van de herbergier.⁸⁶ De lagere frequentie van het herbergbezoek in de winter is dan *mutatis mutandis* te verklaren door de lagere winterlonen. Bovendien lagen de kosten voor verwarming en verlichting hoger tijdens de korte, koude winterdagen. De avond doorbrengen in de herberg kon dan wel een besparing op brandstof betekenen, maar blijkbaar wogen de argumenten om thuis te blijven, althans in Hasselt, voor velen net iets zwaarder door.⁸⁷

Grafiek 2: Relatieve spreiding van herberggasten per maand (1700-1795)

Bronnen: RH, OASH, inv. nrs. 1319-1321 en 1326-1327; RH, SH, inv. nrs. 82-472.

Uitsplitsing van de bezoekersaantallen naar maand bevestigt het zonet beschreven patroon grotendeels. In grafiek twee valt echter vooral het grote aantal herbergbezoekers in september op. Dit is te verklaren doordat de dag van de Hasseltse kermis - die gehouden op de feestdag van Sint-Lambertus (17 september) of de daaropvolgende zondag - in de maand september viel.⁸⁸ Volgens de Franse reiziger Dérival de Gomicourt, die aan het einde van de achttiende eeuw de Zuidelijke Nederlanden bezocht en daarover brieven schreef, kon men de bevolking tijdens kermissen en jaarmarkten massaal in herbergen - waar zij zich overgaven aan de drank - terugvinden.⁸⁹ De jaarlijkse kermis was een van de voornaamste ontspanningsmomenten van de bevolking tijdens de vroegmoderne tijd. Men nam niet alleen deel aan de feestelijkheden in eigen stad of dorp, maar bezocht ook de kermissen in de wijde omgeving.⁹⁰ Ook in Hasselt was de kermis erg populair. Die dag krioelde de stad van het volk. Niet alleen de Hasselaren namen eraan deel, maar ook vreemdelingen. Ter gelegenheid van de kermis werden er in de drukbezochte herbergen van de stad banketten, drinkgelagen en danspartijen georganiseerd.⁹¹ In september 1767 had er in herberg *Het Haesken* op kermisdag een groot dansfeest plaats, waarop zich naast een aantal Hasselaren ook minstens tien vreemdelingen uit Sint-Truiden bevonden.⁹² Sommige herbergiers organiseerden tijdens de kermisweek schietspelen om klanten te lokken.⁹³ Dat het druk was tijdens de kermisweek blijkt ook uit het feit dat som-

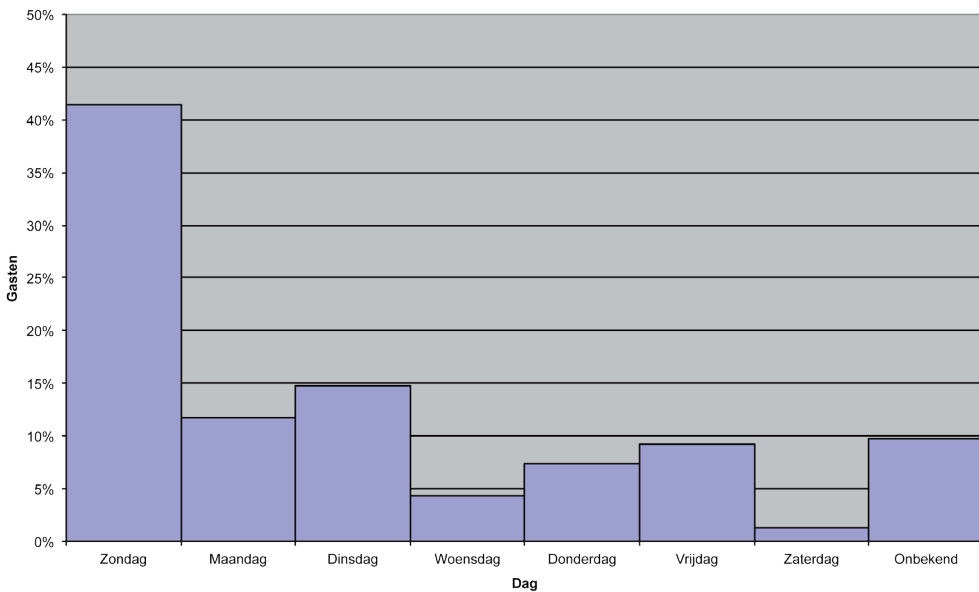
mige herbergiers extra personeel moesten aannemen in die periode. Zo getuigde Anna Elisabeth Gerits dat zij in de kermisweek van het jaar 1762 had helpen oppassen in herberg *De Draeck* op de Grote Markt.⁹⁴ Tijdens de kermisweek werd er heel wat gedronken. Christiaan Munters schreef in zijn dagboek dat een man uit Bree in 1538 zijn bezoek aan de kermis van Hasselt met zijn leven bekocht. Hij was dood uit zijn bed gevallen, nadat hij dronken was gaan slapen.⁹⁵ De waard van *Het Haesken* trof in 1767 ene Govart van Sint-Truiden “*slaepende door drank*” aan in zijn kamer.⁹⁶ Ook in andere steden en regio's werd er natuurlijk heel wat gedronken. A. Van Den Broek toonde aan de hand van fiscale bronnen uit het jaar 1775 aan dat het bierverbruik te Lier het hoogst lag tijdens de zomerkermis op de tweede zondag na Pasen.⁹⁷ Uit de rekeningen van Joannes Rechters, herbergier te Ninove, bleek eveneens dat er tijdens de kermis stevig gedronken werd.⁹⁸ Hasselt was dus allerm minst een uitzondering. Maar het overvloedige feestvieren hield de mensen natuurlijk van hun werk. Dérival schreef daarover in één van zijn brieven: “*Le peuple flamand est laborieux, mais il n'est pas actif. Toutes les cérémonies et fêtes publiques lui plaisent beaucoup.*”⁹⁹ De kermis werd aan het einde van de achttiende eeuw dan ook een doorn in het oog van de Oostenrijkse overheid in de Zuidelijke Nederlanden en vermindering van het aantal kermisdagen was één van de maatregelen die genomen werden om de arbeidsdiscipline te bevorderen.¹⁰⁰ In de negentiende eeuw veranderde de kermisviering echter van karakter en verschoven het overvloedige drinken en de daaruit volgende vechtpartijen en ruzies naar de achtergrond.¹⁰¹

Weekdag

Uit talrijke verwijzingen in reisverhalen, ordonnanties en dagboeken blijkt dat onze voorouders verkozen om hun vrije zondag door te brengen in de herberg. De Franse priester Lesage schreef in de tweede helft van de achttiende eeuw in zijn verslag van een reis door de Zuidelijke Nederlanden dat men de landbouwer eerst devoot de kerkelijke diensten zag bijwonen, waarna hij zich ging bedrinken in de herberg.¹⁰² Prins-bisschop Maximiliaan Hendrik van Beieren klaagde in een ordonnantie over de grote excessen die de bevolking op zon- en feestdagen beging.¹⁰³ Dat er stevig gedronken werd op zondag na de mis blijkt ook uit het dagboek van Christiaan Munters. Hij schreef over een man uit Maastricht die na de hoogmis te veel had gedronken, van de trap was gevallen en gestorven.¹⁰⁴ Ook de Hasselaren dronken na de hoogmis graag een glaasje. Zo getuigde Willem Crusemaeckers dat hij na de hoogmis naar *De Draeck* op de Grote Markt was getrokken met de bedoeling daar enkele pinten bier te drinken.¹⁰⁵ En hij was zeker niet de enige. Grafiek drie laat duidelijk zien dat men op zondag meer mensen in de herberg kon vinden dan op eender welke andere dag: iets meer dan veertig procent van het herbergbezoek had plaats op zondag. Ook op feestdagen werd de herberg druk bezocht. De Italiaanse koopman Ludovico Guicciardini schreef in het midden van de zestiende eeuw dat de bevolking dan regelmatig over de schreef ging.¹⁰⁶ Hasselaar Martin Toqui wandelde

op Pinkstermaandag naar het nabijgelegen dorp Kuringen om daar in de herberg van Jan Schepers een pintje te drinken.¹⁰⁷ Op Sint-Hubertusdag hebben enige liefhebbers van de jacht in *De Rooselaer* “paysibelijck gedroncken ende eenigh wilt t’saemen verteert”.¹⁰⁸ Ook op Paasmaandag, Hemelvaartsdag, Onze-Lieve-Vrouw Boodschap en Sint-Jansdag kon men heel wat volk in de herbergen aantreffen.¹⁰⁹ De vele vechtpartijen en andere ongeregelde heden op zon- en feestdagen zijn een indicatie dat er dan stevig gedronken werd. A. Van Den Broek stelde te Lier inderdaad een verhoogd bierverbruik vast op zon- en feestdagen.¹¹⁰ Het drinken tijdens de hoogmis lijkt echter eerder beperkt te zijn geweest. In zijn verslag van de visitatie uit 1763 klaagde de Hasseltse deken enkel over de molenaar, die tijdens de hoogmis met paard en wagen het gemalen graan vervoerd had, en niet over herbergiers die getapt zouden hebben tijdens de eucharistie.¹¹¹ Er werd maar één getuigenis uit 1704 teruggevonden waarin er sprake is van herbergbezoek op zondagvoormiddag. Marie Hauben, de echtgenote van Jan Van Runxt, betrapte toen in haar stal een gehuwde man uit Beringen op overspel met Maria Strampers. Eerder op de dag hadden ze in de herberg samen brandewijn gedronken.¹¹²

Grafiek 3: Relatieve spreiding van herberggasten per dag (1700-1795)

Bronnen: RH, OASH, inv. nrs. 1319-1321 en 1326-1327; RH, SH, inv. nrs. 82-472.

Op weekdays lag het herbergbezoek aanzienlijk lager dan op zondag. De verschillen tussen de weekdays waren - in vergelijking met het overgewicht van de zondag - eerder

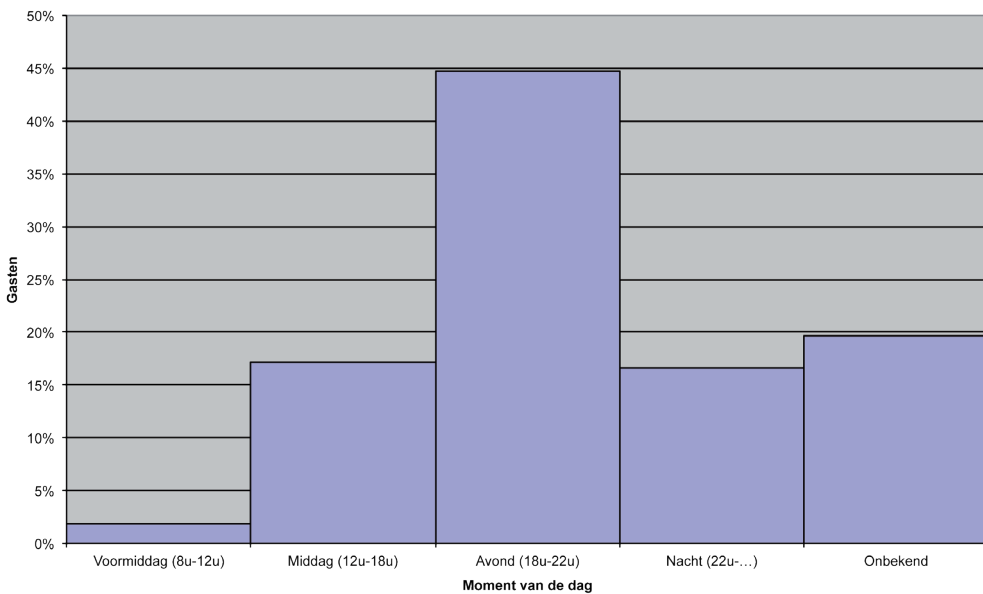
beperkt. Het is moeilijk om uit te maken of er veel belang gehecht moet worden aan deze verschillen. Zo zou het licht verhoogd herbergbezoek op dinsdag en in mindere mate op vrijdag te verklaren zijn doordat dan de wekelijkse markten werden gehouden.¹¹³ Hasselt was een belangrijk regionaal centrum voor de verhandeling van agrarische producten, dus de markten lokten heel wat boeren van het omliggende platteland naar de stad. Nadat ze hun overschotten op de markt verkocht hadden, werd een deel van de opbrengst onmiddellijk weer uitgegeven in de herberg.¹¹⁴ Het is wel opvallend dat de Blauwe Maandag die bijvoorbeeld in Engeland, maar ook in de Zuidelijk Nederlanden en de Republiek der Verenigde Provinciën erg algemeen verspreid was, in Hasselt slechts een beperkte populariteit kende.¹¹⁵ De Blauwe Maandag was in feite een verlengstuk van de zondag, waarbij het werkvolk in plaats van te werken zijn tijd in de herberg doorbracht, met alle kwalijke gevolgen voor het huishoudbudget en de economie van dien.¹¹⁶ Maar in Hasselt kwam maandag pas op de derde plaats. Of de Hasseltse bevolking op basis van deze vaststelling als bijzonder werklustig bestempeld moet worden, wordt hier in het midden gelaten. Eerder lijkt het belangrijk om uit de vrij gelijkmatige spreiding van het herbergbezoek over de verschillende werkdagen te onthouden dat de herberg niet alleen in het ontspanningsleven, maar ook in het dagelijkse leven een belangrijke rol speelde.¹¹⁷ Alhoewel de populariteit van bier door de opkomst van jenever, koffie en thee afbrokkelde, bleef het gerstenat gedurende de achttiende eeuw met voorsprong de volksdrank bij uitstek. Het bierverbruik lag dan ook erg hoog: de Hasseltse hoofdelijke bierconsumptie schommelde in de achttiende eeuw rond één liter per dag. Voor zijn dagelijkse portie kon de Hasselaar bij verschillende leveranciers terecht. De brouwers-leveranciers mochten enkel bier per vat verkopen. De brouwers-tappers en de herbergiers mochten het ook in kleinere hoeveelheden (per pint, pot of kruik) verkopen. Het voornaamste verschil tussen tappers en herbergiers was dat tappers het bier dat ze tapten zelf brouwden terwijl herbergiers het kochten bij een leverancier. Omdat de lagere klassen zich geen heel vat bier konden veroorloven, waren zij aangewezen op de tappers of de herbergiers. Het dagelijkse bezoek aan de tapper of de herbergier was voor hen dus even levensnoodzakelijk als dat aan de bakker.¹¹⁸ Het belang van het bier en de herberg voor de bevolking blijkt ook uit de talrijke maatregelen die de magistraat nam om de consumptie te beschermen. Zo reguleerde zij bijvoorbeeld nauwgezet de bierprijs en de kwaliteit van het bier, en was het herbergiers verboden om bier te weigeren aan burgers die het met de kruik kwamen halen.¹¹⁹

Moment van de dag

Uit grafiek vier blijkt overduidelijk dat het herbergbezoek vooral geconcentreerd was tussen zes en tien uur 's avonds. Ongeveer 45 procent van de gasten werd 's avonds in de herberg aangetroffen. Deze cijfers liggen in de lijn der verwachtingen, daar de werkdag ten laatste om zeven uur 's avonds eindigde en men daarna dus vrij was om naar de herberg te

trekken.¹²⁰ Men dient er echter rekening mee te houden dat de cijfers in grafiek vier slechts een momentopname zijn, een statische dwarsdoorsnede van een dynamische realiteit. Van een aantal gasten is eenvoudigweg niet geweten wanneer ze zijn toegekomen. Ze konden enkel worden geregistreerd op het moment dat iemand anders de herberg binnenkwam, maar waren al langer aanwezig. Toen Catharina Creemers op een avond om half negen *In de Molenpoort* toekwam, waren er bijvoorbeeld al tien andere gasten in de herberg.¹²¹ Ludovicus Gillis getuigde in september 1745 samen met ene meneer Holtschuer om acht uur 's avond naar de herberg van Joannes Remits geweest te zijn. Daar zaten op dat moment al vijf personen te drinken.¹²²

Grafiek 4: Relatieve spreiding van herberggasten per moment van de dag (1700-1795)

Bronnen: RH, OASH, inv. nrs. 1319-1321 en 1326-1327; RH, SH, inv. nrs. 82-472.

Het is opvallend dat er ook 's middags en 's namiddags, wanneer er in principe gewerkt moest worden, nog heel wat mensen in de herberg aangetroffen werden. Minstens 17 procent van de gasten trok in de middag en de namiddag (12u-18u) naar de kroeg. Een deel onder hen zal er ongetwijfeld het middagmaal genomen hebben.¹²³ Door de vaak gebrekkige en weinig precieze tijdsaanduidingen in de bronnen was het echter onmogelijk om de lunchtijd te isoleren.¹²⁴ Uit diverse getuigenissen blijkt wel dat er in de Hasseltse herbergen eenvoudige maaltijden zoals brood, worst en taart te verkrijgen waren.¹²⁵ Dat er op weekdagen in de namiddag gewerkt moest worden, was voor velen geen beletsel om de herberg te

bezoeken. Zo kwam Arnold Dirix op een middag in 1763 bij Laurens Engelen, rademaker, om een kruiwagenwiel te bestellen. Zij zijn samen naar *De Blauwen Hondt* getrokken om de overeenkomst bij een pint bier af te handelen. Daarna zijn ze nog een tijdje in de herberg blijven plakken.¹²⁶ Balthasar Schevenels, waard in *de Welle*, getuigde dat op een maandag in 1792 rond drie uur na de middag vier beschonken herders zijn herberg binnenkwamen.¹²⁷ De scheiding tussen werk en ontspanning was in de achttiende eeuw dus zeker nog niet zo scherp als vandaag.

Op zondag was een bezoek aan de herberg in de namiddag natuurlijk minder problematisch. Dan liep het gelag vaak uit tot 's avonds. Zo kwamen Hendrick Theunis en zijn schoonzoon om drie uur 's middags toe in de herberg van Joannes Remits. Zij zijn tot negen uur 's avonds gebleven. Zijn gezin vroeg zich toen wellicht af waar ze zo lang bleven, want de waardin getuigde dat zijn dochter om kwart na negen 's avonds is komen vragen of haar vader nog in de herberg was.¹²⁸ In talrijke zaken werden getuigenissen aangetroffen over echtgenotes en moeders die naar de herberg trokken om te kijken waar hun echtgenoot of zoon bleef en hen mee naar huis te leiden.¹²⁹ Anderen stuurden hun dochter om de knecht uit de herberg te gaan halen.¹³⁰ Dit waren geen uitzonderlijke taferelen. De Spaanse militair Alonso Vasquez beschreef in zijn verslag van de oorlog in de Lage Landen kleurrijke taferelen van vrouwen die in het holst van de nacht bij lantaarnlicht hun mannen ophalen in de herberg en hen bij de jasslippen naar huis trekken.¹³¹ Ook in de genreschilderkunst was dit een populair thema. Het schilderij 'Vaarwel aan de herberg' van David II Teniers toont enkele mannen die door hun echtgenotes naar huis worden geleid. Eén van hen zwaait nog met zijn muts naar de nors kijkende waard, die de vrouwen vanuit de deur zijn klanten ziet wegleiden.¹³² Peter Clark trof in Engeland dan ook waarden aan die de vrouwen die hun man uit de kroeg kwamen halen naar buiten duwden. Anderen werden er aangevallen door de gasten of konden een pak slaag van hun man verwachten.¹³³ Maar uit een getuigenis van de waardin van *De Vuylbeeck* blijkt dat sommige vrouwen niet moesten onderdoen voor hun echtgenoten.¹³⁴

Ondanks het verbod op het tappen en het drinken in de herbergen na het sluitingsuur, bevond zeventien procent van de gasten zich na tien uur 's avonds nog in de herberg. Op 20 juli 1704 bevonden zich in drie herbergen nog twaalf mensen na elf uur 's avonds met goedkeuring van de waard.¹³⁵ Anderen trokken pas 's avonds laat naar de herberg. Arnold van Brabant getuigde dat hij om tien uur 's avonds naar *De Rat* was gegaan om er brandewijn te drinken. Hij trof er nog drie andere mannen aan die ook brandewijn aan het drinken waren.¹³⁶ Servaes Lieten, waard in *Het Kleyn Vogelsanck*, liet enkele jaren later om middernacht nog zeven personen binnen.¹³⁷ Uit de praktijk van het herbergbezoek blijkt dus dat de ordonnanties waarin het drinken en tappen na sluitingsuur werd verboden slecht werden nageleefd. Het vermoeden dat de talrijke herhalingen erop wezen dat men de geboden aan zijn laars lapte, wordt bij deze bevestigd. Het geringe respect voor het sluitingsuur vanwege de klanten blijkt ook uit de volgende zaak van mishandeling van een zeldzame waard die na

Afbeelding 1: Vaarwel aan de herberg (David II Teniers, New York: privécollectie Anny Salton, afgebeeld in M. Klinge, Adriaen Brouwer, David Teniers the Younger: A loan exhibition of paintings, Maastricht 1982, 106-107.)

het sluitingsuur weigerde te tappen. Christiaan Kriekels getuigde dat twee mannen om half twaalf's avonds nog aan zijn deur kwamen kloppen. Zijn vrouw deed open en antwoordde hen dat ze al genoeg bier op hadden en dat het te laat was om nog te tappen, waarop ze amok begonnen te maken en zelfs de waardin bedreigden. Kriekels is dan uit zijn bed opgestaan, heeft zijn broek aangetrokken en is, half gekleed, aan de deur gekomen. Ook hij antwoordde hen dat het te laat was om nog te tappen, maar kreeg prompt twee klappen in het gezicht.¹³⁸

Besluit

De pogingen van de stedelijke en centrale overheden om het herbergbezoek in het prinsbisdom Luik aan banden te leggen kunnen best begrepen worden in de context van het disciplineringsoffensief dat de Europese elite vanaf de zestiende eeuw lanceerde. Overmatig

drinken, schelden en vechten strookten niet met de nieuwe gedragsnormen die men de bevolking wilde opleggen en waarin zelfbeheersing centraal stond. De tolerantie van dronkenschap in het algemeen verminderde sterk. In de achttiende eeuw werden er in Hasselt bijvoorbeeld verschillende mensen - vooral vrouwen en jongeren uit vermoedelijk de hogere klasse - op verzoek van hun familie opgesloten in het gasthuis of in *Het Groenlandt*, het plaatselijke tuchthuis.¹³⁹ De basishouding van de centrale en de lokale overheid tegenover van het herbergbezoek verschilde niet. Door de herbergiers een avondklok op te leggen, probeerden zowel de prins-bisschop als de magistraat de excessen die gepaard gingen met overmatige alcoholconsumptie uit te bannen en de openbare orde te beschermen. Prins-bisschop en magistraat probeerden eveneens de religieuze discipline te verbeteren door het herbergbezoek op zondag tijdens de religieuze diensten aan banden te leggen. Conform de Tridentijnse richtlijnen namen de prins-bisschoppen in de loop van de zeventiende eeuw een strengere houding aan ten aanzien van de zondagsheiliging en het herbergbezoek. Vooral Maximiliaan Hendrik van Beieren vaardigde strenge ordonnanties uit tegen herbergbezoek en andere ongewenst geachte vormen van ontspanning. De impact van het concilie van Trente op het disciplineringsproces en het aan banden leggen van het herbergbezoek mag echter niet overschat worden. Terloops werd bijvoorbeeld gewezen op de functie van de Tridentijnse retoriek in het staatsvormingsproces in katholieke staten. Zoals alle Duitse vorsten - katholiek of protestants - zette de prinsbisschop de door de *Reichspolizeiordnungen* gewenste waarden en normen in wetgeving om. Ook in het optreden van de lokale overheid speelde zij de religieuze motivatie slechts een bijrol, en dan nog uitsluitend tijdens de zestiende eeuw. De aanvankelijke strenge opstelling van de magistraat botste in de zeventiende eeuw met haar fiscale belangen. Het belang van de bier- en brandewijnaccijns voor de stadskas en de druk van de accijns pachters leidden tot een versoepeling van het stedelijke sluitingsuur, een fenomeen dat ook in de Zuidelijke Nederlanden waargenomen werd. Door de grote fiscale belangen stelde het vervolgingsbeleid in de achttiende eeuw nog weinig voor. Hoewel de prins-bisschoppen de oude ordonnanties nog enkele keren zouden herhalen, stonden de gerechtsofficieren toe dat de herbergiers en de accijns pachters de vervolging afkochten. Zolang de openbare orde niet verstoord werd, trad de schout niet op. In tegenstelling tot in de Zuidelijke Nederlanden werd de verbetering van de arbeidsdiscipline niet expliciet als een argument naar voor geschoven. Daar werd het veelvuldige herbergbezoek door de Oostenrijkse overheid gezien als een obstakel op de weg naar industrialisatie die men na de Vrede van Aken (1748) was ingeslagen. In Belgisch-Limburg liet de industrialisatie echter op zich wachten tot het begin van de twintigste eeuw, toen men er steenkool ontdekte.¹⁴⁰

Op de traditionele ontspanningsmomenten - de kermis en de zon- en feestdagen - werden de Hasseltse herbergen dus druk bezocht, niet alleen door de Hasselaren zelf maar, vooral tijdens de kermis, ook door mensen van buiten de stad. Het verplichte sluitingsuur werd bij die gelegenheden - maar ook evenzeer daarbuiten - met de regelmaat van de klok overschreden. Het drankverbruik tijdens de langdurige herbergbezoeken was navenant.

De talrijke misdrijven in en rond herbergen die dan gepleegd werden onder invloed van alcohol doen vermoeden dat het disciplineringsoffensief van de overheid zijn gewenste effect nog niet bereikt had. Ontspanning bleef voor de volksklasse onlosmakelijk verbonden met de herberg, met drank en met alle excessen die daaruit voortvloeiden. Maar ook buiten deze traditionele ontspanningsmomenten bezochten de Hasselaren de talrijke herbergen die in hun stad gelegen waren. Op bijna elke dag van de week kon men vooral 's avonds, maar ook overdag gasten in de herberg aantreffen. Ongetwijfeld was het gebruik om op werkdagen, ja zelfs tijdens de werkuren, de herberg te bezoeken niet altijd even bevorderlijk voor de arbeidsdiscipline. Het wijst er evenwel vooral op dat het herbergbezoek tijdens de vroegmoderne tijd zeker niet louter beschouwd worden als een exces. Het was ook een dagelijkse noodzaak, even onvermijdelijk als het bezoek aan de bakker.

Noten

- * Dit artikel is een bewerking van het vijfde hoofdstuk van mijn licentiaatsverhandeling. J. Poukens, *Het herbergwezen te Hasselt in de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U.Leuven 2007, 93-114.
- 1 Bij de reconstructie heb ik me, in de traditie van de microgeschiedenis, enige vrijheid bij de interpretatie van de gebeurtenissen veroorloofd. De volledige getuigenissen kan men nalezen in het 'Register van de kwade jongens'. Rijksarchief Hasselt (RH), *Oud archief van de stad Hasselt* (OASH), inv. nr. 1320, f. 13v-16r.
- 2 Volgens de getuigenis van Gijs heeft Antoon het volgende gezegd: "Wel wat is dit gedaen? Staet in plaetse de thiende gaede, in plaetse van u sat te drincken."
- 3 Vannes zei: "Ghij sijt een wonderman, Anthoen. Wij hebben alhier maer drij oft vier potten met een gedroncken ende ghij comt hier over dese woorden maecken", waarop Antoon antwoordde: "Ghij kunt drincken soo langh alst u beliefft. Het is tijt dat men de thiende inhaelt, het weder is uijt op veranderinge." De inhoud van de Hasseltse pot bedroeg overigens 1.49 liter. C. Bamps en E. Geraets, *Anciens mesures employées dans la province du Limbourg avec leur conversion en mesures décimales*, in: *Bulletin de la section scientifique et littéraire de la société des Mélophiles de Hasselt*, 29 (1893), 43-63.
- 4 R. Muchembled, *L'invention de l'homme moderne: Sensibilités, mœurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime*, Parijs 1988.
- 5 C. Lis en H. Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe*, Hassocks 1979 (Pre industrial Europe 1350-1850, 1), 159-164.
- 6 J. De Vries, *The industrious revolution: Consumer behaviour and the household economy, 1650 to present*, Cambridge 2008, 114.
- 7 H.-J. Voth, *Time and work in England, 1750-1830*, Oxford 2000.
- 8 Muchembled, *L'invention*, 204-215; B. De Bruyne, *De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas, 17e-18e eeuw*, in: *Oost-Vlaamse Zanten*, 63 (1988), 205-224.
- 9 H. Van Der Wee, *Voeding en dieet tijdens het Ancien Régime*, in: *Spiegel historial*, 1 (1966), 100.
- 10 In Hasselt organiseerde Hendrik Vissers, waard *De Buylkiste* in de Aldestraat, in 1771 en 1772 bijvoorbeeld een "Schietspel ter eeren van de almogende Godt, de heylige Maget ende Moeder Godts Maria en den heyligen ridder ende martelaer Sebastianus." J. Grauwels, *Een schietspel te Hasselt in 1771*, in: *Limburg*, 39 (1960), 288-291; RH, OASH, inv. nr. 1261.
- 11 H. Soly, *Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen*, in: *Spiegel historial*, 18 (1983), 570.
- 12 R. Muchembled, *De kroeg als trefpunt*, in: P. Janssens (red.), *België in de 17de eeuw: De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, II, Gent 2006, 355.
- 13 J. Poukens, *Cambrinus uitgedaagd: Verschuivingen in de consumptie en distributie van dranken in het achttiende-eeuwse Hasselt*, in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 6 (2009), 8-9. Ter vergelijking: in 2007 telde Hasselt één drankgelegenheid per 519 inwoners en België één per 562 inwoners. FOD Economie, KMO, Middenstand en Energie, *BTW-plichtige ondernemingen*, <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/index.jsp> (geraadpleegd op 09/08/2010).
- 14 *Recueil des ordonnances de la Principauté de Liège* (ROPL), II, 1, 374-375; ROPL, II, 2, 15-18.
- 15 RH, OASH, inv. nr. 72, f. 56v: "Den vreemden doergaenden man salmen op die voorgenoemde dage syne weechs gaende bier langen ende syn betemelick gerieff doen sonder verbueren".
- 16 B.H.D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden: Een blik in de beschavingsgeschiedenis*, Arnhem

- 1977, 16-17, 102; G.H. Jansen, *De eeuwige kroeg: Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lo-
kaal*, Boom en Meppel 1976, 45-46, 94.
- 17 I. Smets, *Het beeld van de Zuidelijke Nederlanden in reisverhalen uit de periode 1681-1745*, onuitgege-
ven licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U.Leuven 1976, 45-46.
- 18 RH, OASH, inv. nr. 72, f. 56v.
- 19 *Privilegien statuyten ende reglementen der stadt Hasselt*, Hasselt: gedrukt bij P. Van Langenacker [na
1716], 5-7.
- 20 *Privilegien*, 4.
- 21 P. Clark, *The English alehouse: A social history, 1200-1830*, Londen en New York 1983, 157-158; Soly,
Kroeglopen, 573-574; Muchembled, *L'invention*, 204-205.
- 22 ROPL, III, 1, 520-522; Jansen, *De eeuwige kroeg*, 44.
- 23 ROPL, II, 2, 113: "Tant nos sujets que autres estrangers, hautans et conversans en nosdits pays et diocèse,
infectez desdites sectes et hérésies en séminatuer d'icelles".
- 24 G. Elewaut, *Herberg en overheid: Politionele en fiscale aspecten van het overheidsoptreden betreffende her-
bergen in de Zuidelijke Nederlanden en in het bijzonder te Gent, 17de-18de eeuw*, in: *Handelingen van de
Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 60 (1986), 126; Soly, *Kroeglopen*, 571.
- 25 J.G.C. Venner, *Beeldenstorm in Hasselt, 1567: Achtergronden en analyses van een rebellie tegen de prins-
bisschop van Luik*, Leeuwarden en Maastricht 1989 (Maailandse monografieën, 48), 60.
- 26 C. Vanderstraeten, *Het brouwersambacht van Hasselt*, in: Limburg, 28 (1948-1949), 115.
- 27 *Liste chronologique des édits et des ordonnances de la principauté de Liège, de 1507-1684*, Brussel 1860,
52 (ord. van 5 maart 1567); Vanderstraeten, *Het brouwersambacht*, 115-116 (ord. van 4 mei 1572).
- 28 E. Geraets, *Hasselt sous les princes-évêques de Liège*, in: *Bulletin de la section scientifique et littéraire
de la société des Mélophiles de Hasselt*, 24 (1888), 73.
- 29 M. Cloet, *Het gelovige volk in de 17de eeuw*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VIII,
Haarlem 1979, 417.
- 30 ROPL, II, 1, 374-375.
- 31 ROPL, II, 2, 15-18.
- 32 ROPL, III, 1, 28-32: "Nous voulons encore que chacun, pendant lesdits jours, s'abstienne de toute œuvre
servile, et sanctifie les dimanches et les fêtes par des œuvres de piété, et qu'il les emploie au culte de Dieu, en-
tendant dévotement le sainte messe, assistant au sermon, catéchisme, et autres divins offices qui se font dans
l'église, à moins d'un légitime empêchement et qu'aucun cabaretier ne donne à boire ou à manger à personne
(excepté aux passants et voyageurs) pendant la sainte messe et les vêpres paroissiales, sermon ou catéchisme".
- 33 ROPL, III, 1, 520-522. Deze laatste ordonnantie toont aan dat de consumptie van nieuwe - kolo-
niale en gedistilleerde - dranken zich in de eerste helft van de achttiende eeuw in het prinsbis-
dom verspreidde (Poukens, 'Cambrinus', 18-21).
- 34 Cloet, *Het gelovige volk*, 397, 414; H.J. Elias, *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de re-
geering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*, Antwerpen 1931, 49.
- 35 R. Muchembled, *Koningstrouw*, in: Janssen, *België in de 17de eeuw*, 187-189.
- 36 M. Menne, *Herrschaftsstil und Glaubenspraxis: Bischöfliche Visitation und die Inszenierung von Herrschaft
in Fürstbistum Paderborn 1654-1691*, Paderborn 2007 (Studien und Quellen zur Westfälische
Geschichte, 54), 245. Zie ook J. Lotterer, *Gegenreformation als Kampfum die Landesherrschaft: Studien
zur territorialstaatlichen Entwicklung der Hochstifts Paderborn im Zeitalter Dietrichs von Fürstenberg
(1585-1618)*, Paderborn 2003 (Studien und Quellen zur Westfälische Geschichte, 42).
- 37 Voor de prins-bisschop duurde de zomer van Pasen tot Sint-Remigius (1 oktober) (RH, OASH,

- inv. nr. 72, f. 32v) of van april tot september (ROPL, II, 3, 182-184). Voor de magistraat begon de zomer half maart en eindigde hij eveneens op Sint-Remigius (RH, OASH, inv. nr. 72, f. 16v).
- 38 E. Geraets, *Un mot sur les conditions de la bâtisse au siècle passé à Hasselt et environs*, in: *L'ancien pays de Looz*, 4 (1899), 16-18.
- 39 ROPL, II, 1, 374-375. Zie verder ook: ROPL, III, 1, 28-32: "[...] pour éviter par ce moyen les blasphèmes, les calomnies, médisances, et ne point semer des querelles et des contentions, ne enfin donner lieu de scandale à leurs femmes, enfants et domestiques".
- 40 RH, OASH, inv. nr. 73, f. 188r: "Bemerckende hier die groote inconvenient, crackele ende onruste, die is opstaende duer het tappen ende drincken der brandewijn ende bier metter nachte [...]"; RH, OASH, inv. nr. 75, f. 160r: "[...] om alle disorders, confusien ende inconvenienten, soe van vechten als andere insolentien ende exessen des nachts dicwils vorvallen te beletten ende voor te comen, [...]".
- 41 A.M. Roets, *Misdaad en straf te Gent in de 18de eeuw*, in: *Spiegel historiel*, 17 (1982), 528-529; F. Vanhemelryck, *Ellendelingen voor galg en rad 1400-1800*, Antwerpen en Amsterdam 1984, 128-140. In zijn verslag van zijn reis in deze streken in 1619 schreef P. Bergeron het volgende over het humeur van de Luikenaars: "*L'humeur du peuple est superbe, prompte, colère, courageuse, querelleuse, adonnée au vin, qui est le vice commun de tous les peuples septentrionaux, et par ce boire ordinaire et sans mesure, ils deviennent comme furieux et aussi facile et prompt à épandre le sang que le vin*". H. Michelant, *Voyage de Pierre Bergeron en Ardennes, Liège et les Pays-Bas en 1619*, Luik 1875, 54-55.
- 42 Zie bijvoorbeeld de klacht van de Rotterdamse humanist Erasmus: "Alle gasten zijn bijeen in een oververhit vertrek. [...] Het voortdurende drinken leidt tot veel geschreeuw en tot een kabaal dat onverdraaglijk is." Geciteerd in A. Boesmans, *Bieren en pintelieren*, 25 juni-25 september 1983, *Bokrijk* 1983 (*Bokrijks berichten*, 23), 62-63. M. Van den Bossche, *Woorden en waarden, processen rond verbaal geweld binnen en buiten de herberg gevoerd voor de Gentse schepenbanken tussen 1770 en 1774*, in: *Oost-Vlaamse Zanten*, 73 (1998) 182.
- 43 L. Convents, *Criminaliteit te Hasselt in de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U. Leuven 1983, 170-171. In 's Hertogenbosch en Antwerpen was dit respectievelijk 20 en 24 percent in de vijftiende en zestiende eeuw. M. Van Dijck, *De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit: Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)*, in: *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006), 25.
- 44 J. Lyna, *Het graafschap Loon: Politieke en sociale overzichtelijke geschiedenis*, Beringen 1956, 183. RH, OASH, inv. nr. 76, f. 137v. Ondanks de vermindering waren de hoeveelheden nog enorm. De ambachten mochten voor hun feesten elk jaarlijks nog ongeveer 40 aam bier inleggen, de voetboogkamer 26 aam, de retoricakamer 20 aam en de handboogkamer en de Sint-Ceciliakamer 10 aam. Dit kwam bovenop de zes aam bier die elke vereniging sowieso maandelijks accijns-vrij mocht inleggen. De inhoud van een aam bedroeg in de achttiende eeuw 173 liter. J. Kusters, *Stadseconomie en conjunctuur te Hasselt, 1682-1795*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U. Leuven 1982, 30. Ook in de Zuidelijke Nederlanden kwam het verenigingsleven de omzet van de brouwers ten goede. E. Aerts, *Drankvertier en volks plezier in Brabant en in Lier (1350-1800)*, in: *Heemkunde Antwerpen: Driemaandelijks tijdschrift*, 40:2 (2003), 21.
- 45 G. Elewaut, *Herberg en overheid*, 119. In 1705 verwees de Hasseltse magistraat bijvoorbeeld expliciet naar "de tegenwoordige gesteltenis van desen ongeluckige tijdt" om openbare danspartijen te verbieden (RH, OASH, inv. nr. 75, f. 185v: 1 september 1705).
- 46 J. Frederix, *Militaire lasten, logementen en destructie te Hasselt (1568-1748)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U. Leuven 1983; Geraets, *Hasselt*, 52, 74-75, 77, 80-86, 103, 112;

- W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen: Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, sedert de vroegste tijden*, II, Assen 1983 (Maaslandse monografieën 17), 5-7, 33-35, 48-53; P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum 2000 (Maaslandse monografieën, 63), 170-187.
- 47 E. Geraets, *Tableau des recettes et dépenses de la ville de Hasselt de 1484 à 1795*, in: *Bulletin de la section scientifique et littéraire de la société des Mélaphiles de Hasselt*, 32 (1896), 88-97.
- 48 J. Martens, *Bier en stadsfinancies te Hasselt, 16de en 17de eeuw*, in: *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 30 (1976) 243; R. Vanthoor, *De accijsrechten te Hasselt onder het Oud-Regiem (1484-1795)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U. Leuven 1947-1948, 67. Zie ook J.L. Kupper en J.C. Cools, *Les impôts sur les boissons à Liège, au XVIIIe siècle*, in: *Crédit communal de Belgique. Bulletin trimestriel*, 26 (1972) 49-55.
- 49 RH, OASH, inv. nr. 157.
- 50 RH, *Schepenbank Hasselt (SH)*, inv. nr. 358 (1729): “Mits den heer scholtus niet en sal derven onkennen daer over in dien tijd clachtigh gevallen sijn aen de heer borgemeesters ende raedt deser stadt, hen exponerende hoe dat door de observantie van dusdanigh mandaet den imposten deser stadt op het gebrauw merckelijck soude verminderen”.
- 51 Poukens, *Cambrinus*, 14-18; ROPL, II, 1, 78-79; B. De Bruyne, *De herberg in het Land van Waas: Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17de en 18de eeuw*, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 92 (1989), 104-105.
- 52 RH, OASH., inv. nr. 82, f. 2r-2v; J. Grauwels, *Hasselt in de Franse en Hollandse Tijd, 1794-1830*, in: C.M. Bussels, J. Grauwels en E. Houtman, *Hasselt 750 jaar stad 1232-1982*, Brussel 1982 (Pro civitate. Historische uitgaven. Reeks in-4°, 10), 85.
- 53 RH, OASH, inv. nr. 82, f. 4r; Elewaut, *Herberg en overheid*, 112-113.
- 54 B. Demoulin, *Les finances d'un pays d'états aux marches de l'empire, la Principauté de Liège (1688-1728)*, Brussel 1986 (Pro civitate. Collection histoire. Série in-8°, 68), 215 (grafiek 8) laat zien dat 25-50 percent van de inkomsten van de Staten tussen 1689 en 1727 afkomstig waren van de “impôt sur le muid de braz”.
- 55 A. Libois, *Heures de fermeture des cabarets et difficultés de la preuve de temps sous l'Ancien Régime: Un procès a Jodoigne au début du XVIIIe siècle*, in: H. Coppejans e.a. (eds.), *Album Carlos Wyffels*, Brussel 1987 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 33), 294-295; *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, III, 9, 357-359: ...: “[...] ende namentlyk de jonkheyd van beyde de sexen verleyd worden tot hun absolut verlies, ende hun overgeven tot alle ongeregheden ende dronkenschappen: waardoor menigvuldige gevechten ende ook doodslaegen veroorsaekt worden [...]”
- 56 Elewaut, *Herberg en overheid*, 112-113, 117-118.
- 57 De motivatie bij de ordonnantie van 4 augustus 1685 is sprekend: “La charge de l'épiscopat qui nous à été commise par la providence divine, demande de nous de nous nous appliquions avec plus de soin aux choses qui regardent la correction des mœurs dépravées, l'abolissement des dérèglements qui se trouvent dans notre troupeau, au rétablissement de la discipline ecclésiastique, qui se serait relâchée, et au maintien de celle qui serait conservée [...]”. ROPL, III, 1, 28-32.
- 58 Cloet, *Het gelovige volk*, 412-414; Roets, *Misdaad en straf*, 328; Roets, *Vrouwen en criminaliteit. Gent in de achttiende eeuw*, in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 95 (1982) 371. Ook in Hasseltse gerechtelijke onderzoeken werden enkele zaken van ontucht in de herberg teruggevonden. RH, OASH, inv. nr. 1326, f. 327v-330r, 380r-382v; RH SH, inv. nr. 310. Maatregelen tegen gemengde ontspanning in de herberg moeten in dezelfde context begrepen worden: Soly, *Kroeglopen*, 574, 577; W.L.

- Braekman, *Zwingelingen: dans- en drinkpartijen voor jongelui te Letterhoutem (17de eeuw)*, in: *Oost-Vlaamse Zanten*, 53 (1998) 100-101; J. Goris, *Labaai*, in: *Brabants Heem*, 9 (1957) 63-65.
- 59 M. Weber, *Die Reichspolizeiordnungen von 1530, 1548 und 1577: Historische Einführung und Edition*, Frankfurt am Main 2002, 140-141, 179-180, 227-228. Zie ook B.A. Tlusty, *Bacchus and Civic Order: The Culture of Drink in Early Modern Germany* (Charlottesville 2001), 80-84, 86.
- 60 L.T. Maes, *Vijffeeuwen stedelijk strafrecht: Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen 1947, 486.
- 61 P. Harsin, *Het prinsbisdom Luik van 1477 tot 1795*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VIII, Utrecht en Antwerpen 1955, 208-209; Jappe Alberts, *Geschiedenis*, 49.
- 62 *ROPL*, III, 1, 28-32, 123-125. In dezelfde ordonnantie werd ook het verbod op tappen tijdens de erediens ten herhaald.
- 63 Jappe Alberts, *Geschiedenis*, 45-46; *ROPL*, III, 1, 25: “[...] bourgeois de l’un et de l’autre sexe, sous prétexte de divertissement pendant les fêtes de paroisses, promèneraient et couraient les rues en troupes et grand nombre, jusqu’à minuit et après, faisant bruit et insolences, particulièrement étant en boisson, troublant aussi le repos des autres bourgeois [...]”.
- 64 Jappe Alberts, *Geschiedenis*, 49; *Liste chronologique*, 18.
- 65 *ROPL*, III, 1, 123-125: “Sur plaintes nous faites que, nonobstant les défenses ci-devant faites par feu son Altesse Sérénissime, notre prédécesseur, et renouvelés par notre chapitre cathédral durant le temps du siège vacant, on ne laisseront pas de tirer à boire dans les tavernes et hôtelleries à des heures indues”.
- 66 De gast betaalde een boete van één gulden.
- 67 Convents, *Criminaliteit*, 18-21.
- 68 G. Hansotte, *Les institutions politiques et judiciaires de la Principauté de Liège aux temps modernes*, Brussel 1987 (Crédit Communal, collection histoire, 73), 162; J. Molemans, *De politieke en rechterlijke instellingen van het graafschap Loon (1031-1794)*, in: *Het oude Land van Loon*, 50 (1996), 43, 69; Convents, *Criminaliteit*, 18-19, 21.
- 69 RH, *OASH*, inv. nr. 1279, f. 97v; *Ibid.*, inv. nr. 1319, f. 105r-105v.
- 70 RH, *Oud archief Hasselt*, inv. nr. 1279, f. 129v.
- 71 RH, *SH*, inv. nrs. 295, 296.
- 72 RH, *SH*, inv. nr. 326: “Dat den claegeer [de schout] die princelijcke mandaten heeft doen uytcoopen, ende die amenden, die welcke hem uyt die selve mochten comen te competeren, heeft laeten redimeren, mits gevende door ider herbergier deser stadt jlx vijffschellingen eens ende door ider accijsenaer van die bier accijse jaerlijx eene souverain eens”.
- 73 RH, *SH*, inv. nr. 327: “Dat de herbergier, welcke eerlijcke ende paisibele lieden somtijts soudén eenigh achterdrencken ten hunnen huysen over die wie mochten ophouden ten opzichte den mandaeten van S:D:H: niet en soudén worden gemolesteert, maer geensints de gheene die welcke krakeelden, vechten, ruyschen ende tuyschen, quaedt doen ende moetwillighe sijn ophoudende tot naer negen, thien, elft, twelf, jae selfs tot een, twee ende geheele nachten sijn drinckende, krakeelende, vechtende ende tegens welcken de werdt ende werdén ende die gasten tegens den werdt geheele avonden ende nachten vangselijcken vechten oft krakeel maeken dusdaenighlijck dat sij de geheele gemeynthe in eenen oproer en alarm stellen tot schande van idereen.”
- 74 RH, *SH*, inv. nr. 327.
- 75 RH, *SH*, inv. nr. 358.
- 76 RH, *SH*, inv. nr. 464.
- 77 In 's Hertogenbosch werd zelfs in geen enkel procesdossier melding gemaakt van een overtreding op het sluitingsuur. B. Deseure, ‘Ten respecte van de eerlijcke compagnie.’ *Maatschappelijke*

- plaatsbepaling van de herberg te 's Hertogenbosch in een periode van sociale transformatie (1650-1800), onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, Universiteit Antwerpen 2007, 38.
- 78 RH, OASH, inv. nrs. 1319-1321 en 1326-1327; RH, SH, inv. nrs. 82-472. Zie Poukens, *Het herbergwezen*, 158 voor een volledig overzicht van de geselecteerde procesdossiers. Voor een beknopte bespreking van deze bronnen, zie Convents, *Criminaliteit*, 2-5, 9-10.
- 79 De Vries, *The industrious*, 91; Voth, *Time*, 17-58; Deseure, *Ten respecte*, 56.
- 80 In het onderzoek naar een vechtpartij in *De Draeck* op de Grote Markt vroeg de drossaard bijvoorbeeld: "*Wie den gene sijn oft ist dewelcken oft denwelcken op donderdagh lestleden sijnde den 11 mey deses loopende jaer 1741 s'avons laet tussen thien en elffuren geweest sijn oft ist geweest ten huysse van Renier Lambrechts den Draeck herbergier oft biertapper?*" RH, SH, inv. nr. 346.
- 81 Op dit punt verschilt mijn methode van die van B. Deseure, die het aantal zaken dat op een bepaald tijdstip plaats had telde.
- 82 Dit was bijvoorbeeld het geval wanneer de getuigen antwoorden "*aldaer ten daghe bij die inquest vermeld*" en de "*artikelen van inquest*" niet bewaard zijn. RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 1v. Anderen konden zich het juiste tijdstip niet meer konden herinneren en antwoorden "*sonder prejudicie van preciezen tijdt*". RH, OASH, inv. nr. 1320, f. 83v.
- 83 Elewaut, *Herberg*, 120-121. Over de sociaaleconomische positie van de Hasseltse herberggasten, zie: Poukens, *Cambrinus*, 6, alsook: Poukens, *Het herbergwezen*, 79-81.
- 84 P. Burke, *The historical anthropology of early modern Italy: Essays on perception and communication*, Cambridge 1989, 15-19, 22-23.
- 85 Kusters, *Stadseconomie*, 253-254.
- 86 Soly, *Kroeglopen*, 570. Het was natuurlijk ook mogelijk om een kruik bier mee naar huis te nemen. Het was de herbergiers zelfs verboden bier te weigeren aan burgers die het kwamen halen "*metten kruycken*". Zie bijvoorbeeld: RH, OASH, inv. nr. 72, f. 173r. Maar uit cijfers blijkt dat het verbruik in de herberg aanzienlijk was.
- 87 Soly, *Kroeglopen*, 570.
- 88 C. Vanderstraeten, *Hasselt gisteren: Over hanegevechten, eiertikken, lotingsdag en kermis*, in: *De nieuwe Hasselaar*, 3:3 (1979) 11.
- 89 Dérival de Gomicourt, *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens, ou lettres sur l'état actuel de ces pays*, IV, Amsterdam: gedrukt bij D.J. Changuion 1782-1783, 153: "*Ils fréquentent beaucoup les cabarets surtout dans les temps de kermès et de foire: c'est un temps de réjouissance pendant lequel le peuple se livre sans retenue aux excès de boisson.*"
- 90 Zie bijvoorbeeld L. Guicciardini, *Beschryvige van alle de Nederlanden, anderssins ghenoeemt Nederduytslandt*, Amsterdam: gedrukt bij C. Kiliaan 1612, 30: "*Noch en maecken gheen swaricheyt van te reysen vijftwintich, dertich of vertich mylen, jae oock voordr, om ter feesten te wesen*".
- 91 Soly, *Kroeglopen*, 571.
- 92 RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 229v-236r.
- 93 RH, OASH, inv. nr. 1279, f. 121v.
- 94 RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 166v.
- 95 J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters 1529-1545*, Assen 1972 (Maaslandse Monografieën, 13), 96.
- 96 RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 231r.
- 97 Aerts, *Drankvertier*, 21 (voetnoten 56-59).
- 98 D. Lamarq, *Dagelijks leven te Ninove omstreeks 1750: Joannes Rechters, kuiper, brouwer en herbergier*, in:

- Land van Aalst: Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging het Land van Aalst, 40 (1988), 91.
- 99 Dérival, *Le voyageur*, IV, 252.
- 100 In het Kermisedict van 1786 werd bepaald dat er enkel nog op de tweede zondag na Pasen kermis mocht worden gehouden. Soly, *Kroeglopen*, 577.
- 101 Een bejaarde Hasselaar getuigde daarover in het midden van de negentiende eeuw enigszins weemoedig: “A ce bon vieux temps, où l’on fait contentait d’un verre de vieille bière brune dont les effets se manifestaient souvent par de solides coups de poing, par des yeux bleus, ou par des querelles de ménage, dans laquelle l’assiette traditionnelle d’étain recevait une bosse sur la tête du mari.” Van Vinckenroy, *Over de kermis te Hasselt in de negentiende eeuw*, in: Limburg, 57 (1978), 213.
- 102 R. Van Damme, *De Zuid-Nederlander in reisverhalen in de tweede helft van de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, K.U.Leuven 1964, 124.
- 103 ROPL, III, 1, 28-32: “Parce que notre ville de Liège et autres lieux, il y a une louable coutume de célébrer successivement par les paroisses la fête du saint sacrement, les dimanches et autres jours, et qu’a cette occasion, comme dans une joue publique, il se commet des invrognies, des assemblés et des danses, dans lesquelles ils se passe beaucoup d’abus”.
- 104 Grauwels, *Dagboek*, 96: “Op het eynde vanden oechstmaent is tot Tricht een vanden cuoninghen op staet doetgevalen van den trappen van den solder, hy was droncken en hy had noch deden dach gecelebreert dy hoechmes, ende hy ginck sitten claffen ende brassen.”
- 105 RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 234v.
- 106 Guicciardini, *Beschryvinghe*, 30.
- 107 RH, OASH, inv. nr. 1319, f. 132v.
- 108 RH, OASH, inv. nr. 1326, f. 389v
- 109 RH, OASH, inv. nr. 1319, f. 151r; Ibid., inv. nr. 1327, f. 44r, 25v; Ibid., inv. nr. 1326, f. 404r.
- 110 A. Van den Broek, *Lierke plezierke: Vrijtijds cultuur te Lier en omgeving tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw*, I, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, Vrije Universiteit Brussel 1994, 87.
- 111 J. Grauwels, *De aartsdekenale visitaties van Groot-Hasselt (1613-1763)*, in: Het oude Land van Loon, 37 (1982), 59. Molenaars waren blijkbaar hardnekkige zondagswerkers, zie bijvoorbeeld E. Put en C. Harline, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius, 1542-1620*, Leuven 2002, 153-156.
- 112 RH, OASH, inv. nr. 1326, f. 380r-382v: “Dat sij in den vorsten stal stont tegens den voors Willem, hem met haere beyde armen vast hebbende om het lijf, haeren rock en hempde opgeheeft ende met haere rechte handt stack in zijn brouck, ende zijn soo beyde t’saemen onsuyverlijck handelende geweest, daer naer noch weynigh tijdt geleden gesien te hebben, dat hij bloet op haer bloet lichaem gelegen heeft ende haer naer haer oirdeel vleeschelijck bekende als eenen man sijnen vrouwe, en weynigh daer naer gesien te hebben dat sij beyde uyt dien stal gegeaen zijn tot in den verckens stal, alwaer sij gesien heeft dat sij beyde wederom bloet tegens malkanderen stonden ende wederom daer naer bloet op haer bloet lichaem heeft gaen liggen ende doende het werck van onsuyverheyt soo voor”.
- 113 Kusters, *Stadseconomie*, 240. De dinsdagmarkt had sinds 1682 de status van vrije marktdag, waarop ook vreemde kooplieden goederen mochten aanbieden.
- 114 Kusters, *Stadseconomie*, 236; Soly, *Kroeglopen*, 576. Ook de concentratie van herbergen in de poortstraten (met name de Kapelstraat, de Maastrichterstraat de Nieuwstraat en de Kempische Straat/ Demerstraat) en in de buurt van de Grote Markt wijst erop dat het cliënteel van boeren erg belangrijk was voor de herbergier. Poukens, *Herbergwezen*, 27-28.
- 115 Clark, *English alehouse*, 223; Deseure, *Ten respecte*, 56-57.

- 116 Dérival, *Voyageur V*, 405-407: “Un abus invétéré dans le pays et bien préjudiciable au commerce, est l’usage où font la plupart des ouvriers, de faire le Lundi Blanc; c’est à dire de ne pas travailler le Lundi mais au contraire de fréquenter ce jour la les cabarets.”
- 117 Ook in het achttiende-eeuwse Parijs lag het herbergbezoek op maandag en zelfs op zondag maar lichtjes hoger dan op andere dagen. T.E. Brennan, *Public Drinking and Popular Culture in Eighteenth-century Paris*, Princeton 1988, 159.
- 118 Soly, *Kroeglopen*, 569-570; Poukens, *Cambrinus*, 5-6.
- 119 Poukens, *Herbergwezen*, 118-124; Poukens, *Cambrinus*, 14-16.
- 120 Geraets, *Un mot*, 18.
- 121 RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 48r.
- 122 RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 11r, 3v.
- 123 Clark, *English alehouse*, 133; Deseure, *Ten respecte*, 57
- 124 Volgens een ordonnantie van de magistraat uit 1716 hadden de Hasseltse bouwvakkers tussen twaalf en één uur ’s middags pauze, “waernaer sy sigh wederom [...] sonder uytstel tot hun werck sul-len begheven.” Geraets, *Un mot*, 17-18.
- 125 Poukens, *Het herbergwezen*, 127.
- 126 RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 175r-179r.
- 127 RH, OASH, inv. nr. 1321.
- 128 RH, OASH, inv. nr. 1321, f. 5r.
- 129 RH, OASH, inv. nr. 1319, f. 130r, 134r; Ibid., inv. nr. 1320, f. 25r.
- 130 RH, OASH, inv. nr. 1326, f. 309v.
- 131 L.P. Garchard, *Les bibliothèques de Madrid et de l’Escorial. Notes et extraits des manuscrits qui concernent l’histoire de Belgique*, Brussel 1975, 463: “Y despues de aver complido con las obligaciones de su casa, van a media noche a buscar a sus maridos a las tabernas, cada una con su lanterna, y los traen de la mano dando caydad, y algunas veces en brazos, porque la fuerza del vino ou cerveza los desatina de suerte que no ven donde ponen los pies”; Voor de vertaling, zie J. Gessler, *De overversaagde drinkebroers en dappere Vlaamse vrouwen der XVIIIe eeuw*, in: *De Brabantse folklore*, 10 (1959), 257.
- 132 Zie verder bijvoorbeeld nog Pieter Breughel, *De dronkaard uit de herberg verwijderd*, Montréal: Musée des beaux-arts de Montréal, afgebeeld in Vanhemelryck, *Ellendelingen*, 136.
- 133 Clark, *English alehouse*, 132.
- 134 RH, OASH, inv. nr. 1326, f. 327v-328r: “Aldaer eens geseten heeft Agnes Schoupen tot ontrent elffuren in de nacht, de welcke van haeren man geroepen sijnde om thuys te comen niet en heeft willen gaen, seggende dat sij daer goed was.”
- 135 RH, OASH, inv. nr. 1279, f. 97v; Ibid., inv. nr. 1319, f. 105r-105v.
- 136 RH, OASH, inv. nr. 1327, f. 49r.
- 137 RH, SH, inv. nr. 358.
- 138 RH, OASH, inv. nr. 1320, f. 119v. Zie RH, OASH, inv. nr. 1320, f. 41v voor een ander voorbeeld van een waard die na het sluitingsuur weigerde te tappen.
- 139 RH, OASH, inv. nr. 1279, f. 154v-155v, 156r-156v; RH, OASH, inv. nr. 158. H. Soly, *Probleemjongeren in Brabantse en Vlaamse steden, zestiende-achttiende eeuw*, in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Tussen dader en slachtoffer: Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief*, Brussel 2001, 126-131.
- 140 P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum 2000 (Maaslandse monografieën, 63), 419-428; D. Lyna, *Zo dichtbij en zo ver weg: Een socio-demografische schets van 19de-eeuws Hasselt*, in: D. Lyna (ed.), *Een sprong voorwaarts: Hasselt tussen 1800 en 1900*, Hasselt 2007, 105.